

ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ Ε. ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ

ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΝΑΥΠΛΙΟΥ (1833-1862)

Η εξέταση του πολιτισμικού φαινομένου σε περιορισμένο γεωγραφικό χώρο και βραχύ χρόνο, όπως επιβάλλει η θεματική του Συμποσίου μας, έρχεται σε αντίθεση με τα χαρακτηριστικά του, που είναι η μακρά διάρκεια με τις αργές μεταβολές που προσδιορίζουν τη διαμόρφωσή του, και ο μεγάλος γεωγραφικός χώρος που επιτρέπει την ανάπτυξη επικοινωνιών, ποικίλων συναντήσεων, ωσμώσεων και συγκερασμών, που οδηγούν στη διαμόρφωση ηθών και εθίμων, κανόνων βίου, νοοτροπιών και συμπεριφορών, αξιακών κωδίκων και ιδεολογιών που συνέχουν την κοινωνία και εξασφαλίζουν την ύπαρξη και την πρόοδό της.¹

Η σπάνια πύκνωση στον ιστορικό χρόνο, που επέβαλε η Επανάσταση του 1821, το σπουδαιότερο γεγονός – τομή και γενέθλια ημέρα, με αναδρομική ισχύ αιώνων, της νεότερης ελληνικής ιστορίας, βρίσκει στο Ναύπλιο και στη στενή καστροπολιτεία του τον χώρο για να φανούν, χωρίς τοπικές διαφυγές και διαχύσεις, οι μεγάλες και επώδυνες σκηνές του δεκαετούς δράματος της ίδρυσης και της πρώτης διαμόρφωσης του νεοελληνικού κράτους, από την ελληνική κατάληψή του το 1822, την ανάδειξή του σε πρωτεύουσα των εμφυλίων πολέμων, με τραγική κορωνίδα τη δολοφονία του Κυβερνήτη και

---

1. Η ανακοίνωση αυτή είναι πρώτη μου προσέγγιση του πολιτισμικού φαινομένου στο Ναύπλιο. Έχω επιχειρήσει, με δύο δοκιμές, την προσέγγιση του πολιτισμικού φαινομένου στη Λευκάδα: «Λευκαδίτικη πολιτισμική ιστορία», Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, *Πρακτικά Δ' Συνεδρίου Επτανησιακού πολιτισμού. Από την τοπική ιστορία στη συνολική: το παράδειγμα της Λευκάδας, 15ος-19ος αι., Λευκάδα, 8-12 Σεπτεμβρίου 1993*, Αθήνα 1996, σ. 185-199. Πρβλ. και «Η εντοπιότητα στην πολιτισμική ιστορία», Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών, *Πρακτικά Α' Συμποσίου, Τοπική παράδοση και πολιτισμικός τουρισμός, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Λευκάδας, Λευκάδα, 9-11 Αυγούστου 1996*, Αθήνα 1997, σ. 169-173· «Η πολιτισμική ιστορία της Λευκάδας μετά την Ένωση. Λευκαδίτικη πολιτισμική ιστορία 1864-2006. Επιλογή βιβλιογραφίας [λήμματα 363]», Εταιρεία Λευκαδικών Μελετών – Σύλλογος Λευκαδίων Φοιτητών και Σπουδαστών Αττικής, *Διεπιστημονική ημερίδα: Γνωριμία με τη Λευκάδα, Αθήνα, 16 Απριλίου 2005 – Έκθεση Λευκαδίτικου βιβλίου. Στρογγυλό τραπέζι: Η Λευκάδα στο βιβλίο – Το βιβλίο στη Λευκάδα, Αθήνα, 14 Οκτωβρίου 2005*, Αθήνα 2006, σ. 19-67.

τον αναγκαστικό, απρόσμενα καθαρτήριο και ελπιδοφόρο συμβιβασμό που οδήγησε στα λαμπρά αποβατήρια του βασιλιά, στην πρώτη αλλά πρόσκαιρη πρωτεύουσα της νέας Ελλάδας.

Η στενή καστρόπολη, άδεια από τους Τούρκους κυρίαρχους, και οι γύρω περιοχές, με τις πρόχειρες κατοικίες και τις καλύβες τους, δέχτηκαν στα χρόνια της Επανάστασης τον εποικισμό των ηγετικών ομάδων, των αξιωματούχων και της κρατικής υπαλληλίας, αλλά κυρίως την καταφυγή των δυστυχισμένων από κάθε γωνιά του ελληνικού χώρου. Όσο και αν είναι υπερβολικός ο υπολογιζόμενος αριθμός των 20 χιλιάδων ψυχών (10.241 είναι ο επίσημος απογραφικός αριθμός του 1825) μας γεννά φρίκη, όταν αναλογιστούμε τις συνέπειες που είχε στις συνθήκες διαβίωσης των ανθρώπων εντός και εκτός των τειχών. Τα λόγια είναι του Λευκαδίτη υπαστυνόμου Σπυρίδωνος Μεταξά, τον Αύγουστο του 1825:

Παρατηρήσατε ότι ευρίσκονται εδώ μέσα υπέρ τες 20 χιλιάδες ψυχές. Πού κάθονται και πού πλαγιάζουν, κάθε ψυχή ανθρώπινη, θέλει απορήσει· εγώ ο ίδιος, όπου καθημερινώς περιφέρομαι εις όλα τα οσπίτια, θαναμάζω πώς υποφέρουν 30 και 40 ψυχαί μέσα εις ένα ονδάν, τα κατώγια γιομάτα, οι σάλες γιομάτες, ώστε που και επάνω εις κεραμίδια μερικών οσπιτίων κοιμούνται.²

Οι κατάλογοι των αρχηγών των οικογενειών δείχνουν μια ευρύτατη γεωγραφική προέλευση των εποίκων και πλατύ το φάσμα των επαγγελματιών τους.³ Το Ναύπλιο για τους πολλούς μοιάζει με καταφύγιο και όχι τόπος ευκαιρίας για αποκατάσταση. Η όποια προσπάθεια αποσυμφόρησης της πόλης τα επόμενα χρόνια φαίνεται ότι είχε μικρά αποτελέσματα. Η είδηση του ερχομού του Κυβερνήτη το 1828 έφερε και άλλο κύμα εποίκων. Η μαρτυρία είναι του Σπυρίδωνα Βαλέτα (1779-1843), που έρχεται οικογενειακώς από το Φιούμε και την Τεργέστη στο Ναύπλιο και ύστερα από 20 ημέρες ταλαιπωρίας παρατηρεί, τον Δεκέμβριο του 1829:

Το Ναύπλιον είναι νοσωδέστατον· καθ' ημέραν ακούω νοσήματα δεινά και θανατηφόρα [...] μεγίστη στέρησις όλων των αναγκαίων, και το χειρότερον, δεν ευρίσκεται οίκος κατοικήσεως άξιος· είδα και έπαθα διά να εύρω μίαν

2. Χρήστος Κ. Ρέππας, «Γενική απογραφή του πληθυσμού του Ναυπλίου κατά το 1825», *Μνημοσύνη* 9 (1982-1984), σ. 278. *Λευκάδιος* υπογράφει στις 24.5.1825, 20.1.1826, 17.1.1826 τις ανακρίσεις που διενεργεί στο Ναύπλιο (Χρήστος Ρέππας, *Υποθέσεις κατασκοπίας κατά την Επανάσταση του 1821. Αρχαιικά κείμενα*, Αθήνα 2012, σ. 186, 378-383).

3. Στο ίδιο, σ. 296-348. Βλ. και την ανακοίνωση του Δημήτρη Χ. Γεωργόπουλου σε αυτά τα *Πρακτικά*, σ. 241-282.

καλύβαν, διά να καταστήσω υπό στέγην την σύζυγόν μου και το παιδίον μου, και να αναπαύσω οπωσούν τα ασθενή ταύτα όντα μετά την μακράν κακουχίαν της διαπλεύσεως. Ήξευρα, ότι η Κυβέρνησις ευρίσκετο εις Αίγιαν, κακή τύχη την ήύρα εδώ· το πλήθος τών εν πράγμασι ανθρώπων επροξένησε και την στενοχωρίαν των κατοικημάτων, και την έλλειψιν των τροφών· μ' όλα ταύτα είμαι υπόχρεως να διατρίψω εδώ τρεις μήνας, επειδή ήτον αδύνατον να εύρω οίκον διά ολιγότερον καιρόν. Μετά την τριμηνίαν ταύτην, αν ζήσω, δεν ηξεύρω πού να υπάγω· πανταχού της Ελλάδος, ως βεβαιούμαι, θέλω ευρεί τα αυτά κακά, και ακολούθως μετανοώ, και βλασφημώ την ώραν, καθ' ην απεφάσισα να αφήσω το καθαρώτατον, και υγιεινότατον Φιούμε, διά να έλθω εις τοιούτον τόπον, όπου άλλο τι δεν υπάρχει άφθονον, πλην η αισχροτάτη κακοήθεια, και η εσχάτη απαιδευσία· όπου, το δεινότερον, με παραφυλάττει ο θάνατος εις πάσαν ώραν. Τι να κάμω; Υπομονή· δεν με ηπάτησαν ούτε οι φίλοι, ούτε οι εχθροί· με ηπάτησε ο πολός μου γραικισμός, όστις ήλθε να λάβη τα επίχειρα του παραλόγου ενθουσιασμού του εις την Γραικίαν· αυτήν την ελεεινήν και αξιολόγητον.⁴

Τον εποικισμό θα επαυξήσει η άφιξη του Όθωνα, των αξιωματούχων που τον συνόδευαν, και των χιλιάδων Βαυαρών στρατιωτών. Ο μεγάλος εποικισμός, και κυρίως η εγκατάσταση της κυβέρνησης στα χρόνια του Αγώνα, του Καποδίστρια και της Αντιβασιλείας, θα οδηγήσουν στην αναβάθμιση των υποδομών της πόλης και των προαστίων, που θα δει τις τούρκικες οικοδομές να μεταβάλλονται σε καποδιστριακά κτήρια και αργότερα σε νεοκλασικά, δημόσια και ιδιωτικά. Τα αναπαλαιωμένα κτήρια συνοδεύονται, κάποτε ως τις μέρες μας, με το όνομα του ένδοξου κτήτορά τους. Επενδύθηκαν δημόσια και ιδιωτικά κεφάλαια σε μια πόλη που απολάμβανε τα προνόμια της πρωτεύουσας του κράτους και γεννούσε προσδοκίες στους ιδιοκτήτες και στους επαγγελματίες.

Η χρησιμοθηρική αυτή πλευρά προσέγγισης του Ναυπλίου από τους κατοίκους του δεν είναι ασυνήθιστη, και μάλιστα από ανθρώπους που δεν γεννήθηκαν σε αυτό, αλλά το διάλεξαν ως καταφύγιο στις δύσκολες ώρες ή ως τόπο ευκαιρίας για την αποκατάστασή τους και τόπο που θα επένδυαν τα κεφάλαιά

4. Βαλέτας, Ναύπλιο 7.12.1829 προς Μιχαήλ Βασιλείου, Σύρο (Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Ο Σπυρίδων Βαλέτας και η μετάφραση της Πολιτικής Οικονομίας του J. B. Say», *Η Επανάσταση του 1821. Μελέτες στη Μνήμη της Δέσποινας Θεμελή-Κατηφόρη*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Παράρτημα του περιοδικού *Μνήμων*, αρ. 9, Αθήνα 1994, σ. 133-134). Για άλλες μαρτυρίες αλλά και για στοιχεία που χρειάζονται επανελέγχους και επιβεβαιώσεις, βλ. Αλέκα Μπουτζουβή-Μπανιά, «Το Ναύπλιο στα χρόνια 1828-1833. Σκιαγράφηση της κοινωνικής πολιτισμικής και πνευματικής ζωής», *Ο Ερανιστής* 18 (1986), σ. 105-136· Αννίτα Ν. Πρασσά, «Το Ναύπλιο στα χρόνια 1828-1832. Κοινωνία και νοοτροπίες», *Έλευσις* 6 (Φεβρουάριος 1995), σ. 14-19.

τους. Αργότερα, και κυρίως μετά την απόφαση του 1834 για μεταφορά της πρωτεύουσας στην Αθήνα, συναισθάνθηκαν την απώλεια των προνομίων και υποστήριξαν τη διαμαρτυρία και το παράπονό τους, στοιχειοθετώντας την απώλεια με επιχειρήματα ηθικά, καθώς η πόλη και οι ιστορικοί της τίτλοι ήταν γι' αυτούς, ως κατοίκους της, αξία που υποτιμήθηκε και οδήγησε την πόλη στους ελληνικούς μέσους όρους.⁵

Όλα αυτά τα επιχειρήματα, κάποτε δικαιολογημένα αλλά πάντοτε υπερβολικά, αρθρώνονται και ως λόγος διεκδίκησης της βασιλικής στοργής και εύνοιας που θα εμποδίσει την απώλεια των προνομίων που απόμειναν, όπως το Εφετείο και το Γυμνάσιο, και θα εξασφαλίσει αντισταθμιστικά ωφέληματα, την ίδια ώρα που μια μεγάλη σειρά αγωνιστών της Επανάστασης συγκεντρώνει πιστοποιητικά, συντάσσει υπομνήματα, μικρότερα ή μεγαλύτερα ημερολόγια και απομνημονεύματα, για να διεκδικήσει προσωπικές αποζημιώσεις, συντάξεις, θέσεις, αξιώματα και γαίες για τις υπηρεσίες που πρόσφερε στον Αγώνα. Το καλλιγραφημένο υπόμνημα του Δημάρχου και του Δημοτικού Συμβουλίου στον Όθωνα το 1838 διακρίνεται για την αμεσότητά του και κατονομάζει τις αντίπαλες πόλεις που διεκδικούν τα προνόμια που τους απόμειναν.⁶ Αν τονίζεται αυτή η συλλογική έκφραση της διαμαρτυρίας και

5. Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, *Ευρετήριο Δημοτικού Αρχείου Ναυπλίου 1828-1899*, Αθήνα, Κ.Ν.Ε.-Ε.Ι.Ε., 1984, σ. κς'.

6. Δήμαρχος και Δημοτικό Συμβούλιο Ναυπλιέων, Δεκέμβριος 1838 προς Βασιλιά. Σχέδιο. Γ.Α.Κ., Αρχεία Νομού Αργολίδας, Δημοτικό Αρχείο Ναυπλίου, φάκ. 1838.20.56. Ενδιαφέρον είναι και το στιχούργημα «Επιστολή προς τον εν Αθήναις Κ.Μ.Γ. Ναυπλία τη 20 Φεβρουαρίου 1837» του Θεόδωρου Γ. Ορφανίδη (1813;-1886), *Ο Μένιπος ή ποιήσεις*, Αθήνα 1837, σ. 55-64: Αργόσχολοι στρατιωτικοί, τριγυρίζοντες αγαπητικοί, μίζεροι υπαλληλίσκοι, αδίστακτοι συκοφάντες, άφαντοι ναύτες, απελπισμένοι έμποροι δίνουν την εικόνα του Ναυπλίου που παρακαμάζει, στα μάτια του γόνου της ανώτερης τάξης, που το γνώρισε ως πρωτεύουσα και τώρα ως επισκέπτης το συγκρίνει με την πρωτεύουσα Αθήνα, όπου είναι μέτοικος. Βλ. και Τ. Ε. Σκλαβενίτης, *Ευρετήριο*, ό.π., σ. 124 (φωτοτυπία του εγγράφου). Για τη μεταφορά της πρωτεύουσας στην Αθήνα το 1834 και τις συνέπειές της για το Ναύπλιο βλ. την ανακοίνωση της Έλλης Δρούλια σε αυτά τα *Πρακτικά*, σ. 227-240. Για τις διεκδικήσεις του Εφετείου και του Γυμνασίου από το Άργος και την Τρίπολη βλ. τις αναγραφόμενες αρχειακές μαρτυρίες: Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, *Η σχολική βιβλιοθήκη τον 19ο αιώνα. Η Βιβλιοθήκη του Γυμνασίου και του Ελληνικού Σχολείου Ναυπλίου (1833-1935)*, Αθήνα, Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ναυπλίου «Ο Παλαμίδης», 1995, σ. 35-36, σημ. 37. Βλ. επίσης την παράθεση αμάρτυρων πληροφοριών στο έργο του Θεοδόσιου Π. Δημόπουλου (1898-1959), *Ιστορία του Ναυπλίου. Ιστορία της πόλεως του Ναυπλίου από των μυθικών χρόνων μέχρι σήμερα – 1.500 π.Χ. μέχρι 1948 μ.Χ.*, εισαγωγή-επιμέλεια Γιώργος Ρούβαλης, τ. Β', Ναύπλιο 2010, σ. 13-22, 30-31. Πολύ χαρακτηριστική είναι η απόφαση της Δημογεροντίας της 24.9.1834, Γ.Α.Κ., Αρχεία Νομού Αργολίδας, ό.π., Πρακτικά Δημογεροντίας 17.

των παραπόνων σε μια ανακοίνωση για την πολιτισμική ιστορία, είναι για να τονιστεί η επίδραση που είχε στις νοοτροπίες και τις συμπεριφορές των κατοίκων και η παραλυτική κάποτε λειτουργία που είχε για τα κοινά, τις συλλογικότητες, τους κοινούς μηχανισμούς και τις υποδομές της αστικής ζωής.

Είχε προηγηθεί από τον πρώτο χρόνο της βασιλείας, το 1834, η επιτυχής προσπάθεια της Δημογεροντίας Ναυπλίου να καθιερωθεί ο επετειακός εορτασμός των Αποβατηρίων της 25ης Ιανουαρίου 1833 με τη θεμελίωση μνημείου στον χώρο των αποβατηρίων. Τον επόμενο χρόνο, 1835, ο Όθωνας θα έλθει από την Αθήνα καθιερώνοντας τον κυριότερο από τους επίσημους βασιλικούς εορτασμούς, που φαίνεται να συντηρεί το μεγαλείο της παλαιάς δόξας, αντισταθμιστικά στο κυρίαρχο βίωμα της εγκατάλειψης και της παρακμής, που έβρισκαν τρόπους να το χρησιμοποιούν θετικά και ο μονάρχης και η τοπική κοινωνία.⁷ Στους μηχανισμούς αυτούς της μνήμης, της νομιμοποίησης του συστήματος εξουσίας και των διεκδικήσεων των υπηκόων θα επανέλθουμε.

Οι δημόσιοι χώροι, φρούρια, πύλες, στρατώνες πιστοποιούν το πάτημα της ιστορίας σε κάθε ματιά, τη διαδοχή των κυριάρχων και τη δύναμη επιβολής και προστασίας της εξουσίας,⁸ ενώ οι δρόμοι, οι πλατείες και το λιμάνι είναι και χώροι της ναυπλιακής καθημερινότητας και των οικονομικών συναλλαγών, σε μια πόλη εποίκων που έγιναν αστοί, και επομένως οι διακρίσεις των τάξεων και η σύμπτυξη των ελίτ δεν κληρονομήθηκαν, αλλά διεκδικούνταν και διαμορφώνονταν.⁹

Οι εκκλησίες, πρώην τζαμιά, και εκείνα πρώην εκκλησίες, διαμορφώνονται ταχύτατα για να υπηρετήσουν τις λατρευτικές ανάγκες του συμπαγούς

7. Μιχαήλ Γ. Λαμπруνίδης, *Η Ναυπλία από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς. Ιστορική μελέτη* [1898], Ναύπλιο 42001, σ. 325-327. Δημόπουλος, *ό.π.*, σ. 50-51, 109-110 και 104-106. Για την 25ετία των Αποβατηρίων βλ. *Εφημερίς των Κοινοφελών Γνώσεων*, αρ. 63 (18.1.1858), αρ. 64 (28.2.1858) και Χ. Παμπούκης, *Συνέχεια Λόγων (από 8 Ιουνίου 1853 μέχρι της 22 Μαΐου 1861), μετά προλεγομένων. Εν Αθήναις, τη Α' Ιανουαρίου 1863*, Αθήνα, Χ. Νικολαΐδης Φιλαδελφεύς, 1863, σ. 105-115. Για τις βασιλικές γιορτές στο Ναύπλιο βλ. την ανακοίνωση της Μαρίας Βελιώτη-Γεωργοπούλου σε αυτά τα *Πρακτικά*, σ. 469-485.

8. Οι μεγάλες ανατροπές στην τέχνη του πολέμου και των οχυρώσεων, σε συνδυασμό με τις ανάγκες υγιεινής της πόλης και τις στρατηγικές ανάπτυξής της, οδήγησαν στις αποφάσεις του Δημοτικού Συμβουλίου με τις οποίες κατεδαφίστηκαν σταδιακά τα τείχη της πόλης. Βλ. Δημόπουλος, *ό.π.*, σ. 114-115, 227-228, 234-235, 242-243 και την ανακοίνωση της Μάρως Καρδαμίτση-Αδάμη σε αυτά τα *Πρακτικά*, σ. 327-348.

9. Η ευθυγραμμία των δρόμων, η διαμόρφωση των πλατειών, η κατεδάφιση των σαχνισιών στα σπίτια είναι επεμβάσεις εκσυγχρονιστικές, οφειλόμενες σε δυτικές επιδράσεις: Ελένη Καλαφάτη, «Η πολεοδομία της Επανάστασης, Ναύπλιο, 1822-1830», *Τα Ιστορικά*, τ. 1, τχ. 2 (Δεκέμβριος 1984), σ. 265-282. Μάρω Καρδαμίτση-Αδάμη, *ό.π.* Για τις τάξεις και τις ελίτ έγινε ανακοίνωση από τον Δημήτρη Καλκούνο σε αυτό το Συμπόσιο.

ορθόδοξου πληθυσμού της πόλης με τις ενορίες και τις συντεχνίες της, με εκλεκτικές αρχιτεκτονικές λύσεις και τοιχογραφίες και εικονογραφίες ναζαρηνής, ευσεβιστικής και ρωσίζουσας τεχνοτροπίας των πλανόδιων ζωγράφων, που ανάμεσά τους διακρίνεται ο συγγραφέας της *Βαβυλωνίας* Δημήτριος Κ. Βυζάντιος.¹⁰ Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι η εξαιρετική μέριμνα για τη μητρόπολη της πρωτεύουσας, τον Άγιο Γεώργιο, είναι εμφανής και επείγουσα: εκτός από τον επιβλητικό βασιλικό θρόνο –παραδόξως στα δεξιά και όχι ζερβά– στο εσωτερικό του,¹¹ θα χρειαστούν και πέντε κίονες που θα στηρίζουν τη σχεδιαζόμενη επιβλητική στοά στην είσοδό του. Τέτοια όμως υλικά πού να βρίσκονταν. Τη λύση έδωσε ο πολιτικός μηχανικός που επέτρεψε να ξηλωθούν τέσσερις μαρμάρινες κολώνες από την πύλη της Ξηράς και να αντικατασταθούν με ξύλινες, ενώ με προσομοίωση κατασκευάστηκε η πέμπτη.¹²

Η παραχώρηση του τζαμιού του Ιτζ Καλέ το 1839 στους εναπομείναντες Βαυαρούς και άλλους καθολικούς μετοίκους οδήγησε στη δημιουργία του ναού της Μεταμορφώσεως των Καθολικών, που τον επισκέφθηκε το 1841 ο Όθωνας. Η ίδρυση το 1840-1841 εντός του, από τον Γάλλο συνταγματάρχη Touret, του Μνημείου των φιλελλήνων βοήθησε στη νομιμοποίηση και της παραχώρησης του ναού και της δογματικής απόκλισης του μονάρχη.¹³

10. Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Δ.Κ. Βυζάντιος και “Βαβυλωνία”. Ερμηνευτικές δοκιμές και μαρτύρια βίου», *Τετράδια εργασίας* 20 (2008), σ. 55, 90. Λίγο αργότερα θα αρθρωθεί και υποστηρικτικός λόγος της βυζαντινής τέχνης: Νικόλαος Μαρίνογλου (Ιωάννινα 1821 -) διδάσκαλος ζωγραφικής Γυμνασίου Πατρών, «Αρχή, Πρόοδος και χρησιμότης της Βυζαντινής ζωγραφικής», *Εφημερίς των Κοινοφελών Γνώσεων*, αρ. 34 (Ναύπλιο 19.12.1855), σ. 3-4 (Εκ του *Συνταγματικού Μίνωος*, [Πάτρα]).

11. Όπως θα το ήθελε το δημοτικό τραγούδι της Αγια-Σοφιάς (1453): «Ψάλλει ζερβά ο βασιλιάς, δεξιά ο Πατριάρχης», οι δύο κορυφές της πολιτικής και θρησκευτικής ηγεσίας, ισότιμα και αντικριστά. Στο Ναύπλιο όμως ο ετερόδοξος βασιλιάς θα στέκεται δίπλα στον αρχιεπισκοπικό θρόνο, σαν σε παραθρόνιό του.

12. «Πρὸς τοὺς ἐπιτρόπους τοῦ Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Ἡ αἴτησίς σας διὰ τοὺς τέσσαρους κίονας, κατὰ Πύλην τῆς ξηρᾶς, καθυπερβλήθη διὰ τοῦ Διοικητοῦ, πρὸς τὴν Γραμματείαν τῶν Ἐκκλησιαστικῶν, ἥτις δῶσασα τὴν συγκατάθεσίν της εἰς τὸ νὰ ληφθῶσι, διὰ νὰ χρησιμεύσουν πρὸς ὑποστήριξιν τῆς στέγης τοῦ Νάρθηκος τῆς Ἐκκλησίας, διέταξε τὸν Διοικητὴν, νὰ ἐρωτήσῃ περὶ τούτου, καὶ τὸν Διευθυντὴν τοῦ πολιτικοῦ μηχανικοῦ, ὅστις ἐρωτηθεὶς ἀπήντησε, ὅτι οἱ ἐπίτροποι δύνανται νὰ λάβουν τοὺς διαληφθέντας κίονας, ὑποχρεούμενοι ὅμως ν’ ἀντικαταστήσουν [μὲ] ἄλλας ξυλίνους τῆς αὐτῆς διαμέτρου, καὶ ἀσβεστομένας ἔξωθεν, καὶ λαμβάνοντας τὸν μαρμάρινον κίονα νὰ θέτ[τ]ουν πάραυτα τὸν ξύλινον εἰς τρόπον ὥστε νὰ μὴν μείνη κανεὶς τόπος τῶν Κιόνων κενός. Καθ’ ὅσον δὲ ἀφορᾷ διὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ Νάρθηκος, θέλει ἀπέλθῃ ὁ ἴδιος Διευθυντὴς διὰ νὰ προσδιορίσῃ τὴν γραμμὴν. Εἰδοποιεῖσθε λοιπὸν ταῦτα πρὸς ὀδηγίαν σας» (Γ.Α.Κ., Αρχεῖα Νομοῦ Αργολίδας, Δημοτικὸ Ἀρχεῖο Ναυπλίου, Πρακτικὰ Δημογεροντίας 16, 1832-1833).

13. Ο ναός παραχωρήθηκε στις 20.2. / 4.3.1839 και φαίνεται ότι εγκαινιάστηκε το

Από τα μεσαιωνικού τύπου νεκροταφεία στα δάπεδα και στα προαύλια των ναών της πόλης, με τις ενεπίγραφες πλάκες, φτάνουμε στο νεωτερικό σημερινό νεκροταφείο εκτός πόλης, με δαπάνη του μεγαλέμπορου Μιχαήλ Ιατρού υπέρ του Δήμου Ναυπλίας το 1852, όπου σώζονται κλασικίζοντα μνημεία της τηνιακής γλυπτικής της εποχής.¹⁴ Είχε προηγηθεί ο Βαυαρός κλασικιστής γλύπτης Christian Siegel με τον Λέοντα στον βράχο της Πρόνοιας, στη μνήμη των Βαυαρών που χάθηκαν, με χορηγία του Λουδοβίκου της Βαυαρίας το 1841.¹⁵

Μεγαλύτερη σημασία για την ιστορική μνήμη και την εθνική διαπαιδαγώγηση είχε η ανέγερση του μνημείου του Δημητρίου Κ. Υψηλάντη (1793-1832) από τον αδελφό του Γεώργιο στις 13 Μαΐου 1843. Το μαρμάρινο μνημείο μεταφέρθηκε από τη Βιέννη και στήθηκε στην κεντρική Πλατεία του Πλατάνου, μπροστά στο στεγασμένο μέσα στο τζαμί της πλατείας Δημοτικό σχολείο αρρένων. Η ανέγερσή του συνδυάστηκε με την ανακομιδή των οστών του Υψηλάντη σε αυτό το μνημείο από τον νάρθηκα του Αγίου Γεωργίου.¹⁶ Ο νέος δημόσιος ρήτορας, φιλόλογος καθηγητής και λίγο αργότερα Γυμνασιάρχης Ναυπλίας Χαράλαμπος Παμπούκης (1805-1878) θα εκφωνήσει τον δεύτερο γνωστό λόγο του και θα καθιερωθεί ως το 1862 επίσημος και σχεδόν αποκλειστικός ρήτορας της πόλης. Στον λόγο του θεωρεί ότι τα λείψανα του Υψηλάντη παραδίδονται για φύλαξη στη σκιά του πλάτανου «όστις είδεν άλλοτε τας αναπεπταμένας ταύτας σημαίας αγγέλους των θριάμβων του [Υψηλάντου]»

1840. Τον Νοέμβριο του 1840 κατασκευάστηκε εντός του το Μνημείο των φιλελλήνων. Στις 8/20 Μαΐου 1841 ο Όθων και η Αμαλία επισκέφθηκαν τον ναό και το μνημείο, και στις 6/18 Ιουνίου 1841 τελέστηκε επίσημη λειτουργία-μνημόσυνο των φιλελλήνων [Μάρκος Ρούσσοσ-Μηλιδώνης, *Το Μνημείο Φιλελλήνων στο Ναύπλιο*, Ανάτυπο από το περιοδικό *Σύγχρονα Βήματα*, τχ. 68 (1988), σ. 224-254, Αθήνα 1988. Ο ίδιος, *Ανάλεκτα Καθολικής Εκκλησίας Ναυπλίου*, Ναύπλιο 2004, σ. 65-88]. Στις 4 Ιουλίου 1842 τελέστηκε «εις την ενταύθα Δυτικήν Εκκλησίαν της Μεταμορφώσεως επικήδειος Ιερουργία εις μνημόσυνον των υπέρ της ελληνικής ανεξαρτησίας πεσόντων φιλελλήνων, ημέραν επέτειον καθ' ην εδόθη παρ' αυτών η πρώτη μάχη εις Πέτα», σύμφωνα με την πρόσκληση του Προέδρου του Δημοτικού Συμβουλίου από 3.7.1842 προς τα μέλη του για να μεταβούν συνταγμένοι από το Δημαρχείο (Γ.Α.Κ., ό.π., φάκ. 1842, Ψ50).

14. Για τα νεκροταφεία εντός του Ναυπλίου βλ. Κ. Κ. Σπηλιωτάκης, *Ο Αναγνώστης Σπηλιωτάκης εις το πολιτικόν προσκήνιον (1823-1826)*, Αθήνα, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, 1980, σ. 241-242. Για το νεωτερικό νεκροταφείο βλ. του ίδιου, «Το Αρχαίον Μιχαήλ Ιατρού (1802-1893)», *Τετράδια Εργασίας* 6 (1984), σ. 46. Βλ. και την ανακοίνωση της Ευτυχίας Δ. Λιάτα σε αυτά τα *Πρακτικά*, σ. 361-382. Κώστας Δανούσης, «Έργα τέχνης στο Νεκροταφείο Ναυπλίου», *Ναυπλιακά Ανάλεκτα*, τ. Ι (1992), σ. 109-111, 114-115 και 123-125.

15. Βλ. την ανακοίνωση της Ιωάννας Σπηλιοπούλου σε αυτά τα *Πρακτικά*, σ. 179-214.

16. Δ. Χ. Γεωργόπουλος, «Το μνημείο του Δ. Υψηλάντη στο Ναύπλιο», *Ναυπλιακά Ανάλεκτα*, τ. Ι (1992), σ. 220-239.

και αφού γέρασε και ξεράθηκε, δεν χάθηκε ολοκληρωτικά «διότι, ως η νεολαία της Ελλάδος, ανεβλάστησαν περί σε ούτοι οι νεόφυτοι πλατανίσκοι». ¹⁷ Το αισιόδοξο αυτό συναίσθημα με την έκφραση εμπιστοσύνης στους νέους που διαδέχονται τη γενιά της Επανάστασης, θα θολώσει ύστερα από δέκα χρόνια, όπως εκφράζεται στη σημείωση που προσθέτει, όταν ανατυπώνει τον λόγο στη συγκεντρωτική έκδοση των λόγων του το 1852, ως εκπρόσωπος της ενδιάμεσης γενιάς, ενθουμούμενος την παρουσία των αρχόντων και όλου του λαού στην πάνδημη εκδήλωση: «Πόση μεγαλοφροσύνην και αξιοπρέπεια, πόσον ζήλον και φιλοτιμίαν και άρχοντες και αρχόμενοι εδεικνουν τότε εν τοις τοιαύτοις. Αλλά τώρα διατί εμαράνθημεν και εμωράνθημεν;» ¹⁸ Άλλος ρήτορας, ίσως κάποιος από τους μαθητές του στο μάθημα της ρητορείας, θα μπορούσε να του σημειώσει ότι η απάντηση δόθηκε λίγους μήνες αργότερα, την 3η Σεπτεμβρίου 1843. Την ίδια απαισιοδοξία θα εκφράσει ο ρήτορας και στον λόγο του στις εξετάσεις του Γυμνασίου Ναυπλίας στις 8 Ιουνίου 1853: «Αρχαία του έθνους πρωτεύουσα, κιβωτός της άλλοτε κινδυνευούσης πατρίδος, το νυν κατηφές Ναύπλιον υπήρξε το ενδιάιτημα της παιδείας υμών». ¹⁹

Μεγάλο είναι το κεφάλαιο της ιστορίας της εκπαίδευσης στο Ναύπλιο και εξ αιτίας των απαρχών και της συνέχειας κατά τα επαναστατικά και τα καποδιστριακά χρόνια αλλά κυρίως λόγω της συνεχούς και γενικά καλής λειτουργίας του Γυμνασίου από το 1833, το οποίο εξυπηρετούσε το μεγαλύτερο μέρος της Πελοποννήσου, αφού μόνο η Πάτρα απέκτησε Γυμνάσιο από το 1835 και η Τρίπολη από το 1861. Το Γυμνάσιο Ναυπλίας υποδέχεται τη μεγάλη πλειονότητα των μαθητών και από τους νομούς Αρκαδίας, Λακωνίας και Μεσσηνίας. Υπολογίζεται ότι κατά μέσο όρο αποφοιτούν 20 μαθητές κάθε

17. Χ. Παμπούκη, *Λόγος επιτάφιος εις το μνημόσυνον του αιμνήστου Δημητρίου του Υψηλάντου, εκφωνηθείς εν Ναυπλίω την 13 Μαΐου 1843*, Ναύπλιο, Κ. Τόμπρας – Κ. Ιωαννίδης, 1843, σ. 23. [= Χ. Παμπούκη, *Οι σωζόμενοι λόγοι μετά προλεγόμενων περί συνθέσεως*, Αθήνα, Χ. Νικολαΐδης Φιλαδέλφους, 1852, σ. 151-152].

18. Χ. Παμπούκη, *Οι σωζόμενοι λόγοι*, ό.π., σ. 153, σημ. 1.

19. Χ. Παμπούκη, «(Α΄). Λόγος προχείρως απαγγελθείς Εν Ναυπλίω, την 8 Ιουνίου 1853, επί της ενάρξεως των ενιαυσίων εξετάσεων του Γυμνασίου Ναυπλίας», στο Χ. Παμπούκης, *Συνέχεια Λόγων*, ό.π., σ. 86. Για τον Παμπούκη, που ελπίζω να δημοσιεύσω σύντομα έτοιμη μελέτη μου, βλ. Ιωάννης Γ. Δεμοίρος, *Ιστορία του Γυμνασίου Ναυπλίου*, Αθήνα 1939· Πάνος Διαλιάτσας, *Η αργολική λογοτεχνία 1830-1893*, Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ναυπλίου «Ο Παλαμίδης», Αθήνα 1994, σ. 50-54· Τ. Ε. Σκλαβενίτης, *Η σχολική βιβλιοθήκη*, ό.π., (από το ευρετήριο)· Χριστίνα-Παναγιώτα Μανωλέα, «Η επίδραση του Ερμολόγιου στο έργο του Χαράλαμπου Παμπούκη *Πεζογραφική καλλιλογία*», Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών, *Πρακτικά Γ΄ Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Ο ελληνικός κόσμος ανάμεσα στην εποχή του Διαφωτισμού και στον εικοστό αιώνα*, Βουκουρέστι, 2-4 Ιουνίου 2006, τ. Β΄, Αθήνα 2007, σ. 483-490.

χρόνο από το Γυμνάσιο Ναυπλίας και γνωρίζουμε ότι μόνο 4 Ναυπλιώτες γράφονται στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, δηλαδή 105 σε όλη την περίοδο των 26 χρόνων, 1837-1862: 62 στη Νομική, 28 στην Ιατρική, 10 στη Φιλοσοφική και Φυσικομαθηματική, 1 στη Θεολογία και 3 στη Φαρμακευτική. Τα πτυχία που αξιώνονται είναι 54: 31 Νομικής, 18 Ιατρικής, 5 Φιλοσοφικής και Φυσικομαθηματικής και 3 Φαρμακευτικής. Οι περισσότεροι από αυτούς γυρίζουν και στελεγχώνουν τις ναυπλιακές ελίτ.²⁰

Δεν πρέπει να παρασιωπήσουμε τις μαθητικές κινητοποιήσεις στο Γυμνάσιο, που θυμίζουν αντίστοιχα γεγονότα στο Κεντρικό Σχολείο της Αίγινας αλλά και άλλα παρόμοια μετά το 1862. Το 1836 αποδοκίμασαν και σατίρισαν καθηγητές, το 1841 απέργησαν οι μαθητές της Α΄ Γυμνασίου, το 1846 οι μαθητές της Γ΄ Γυμνασίου αποδοκίμασαν και γιουχάισαν τον καθηγητή των Λατινικών, με πρωτοστάτες τον Κωνσταντίνο Δ. Ευθυμιόπουλο και τον Ιωάννη Ζαφειρόπουλο, πρωταγωνιστές, 16 χρόνια αργότερα, της Ναυπλιακής Επανάστασης.²¹

Η Ναυπλιακή Επανάσταση και τα πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα που ακολούθησαν, είχαν τις επιπτώσεις τους στη λειτουργία του Γυμνασίου. Ο Γυμνασιάρχης και οι καθηγητές κατέφυγαν στο Άργος και οι μαθητές διασκορπίστηκαν.²² «Μετά την κατάπαυσιν της στάσεως» από τα βασιλικά

20. Ι. Γ. Δεμοίρος, *Ιστορία του Γυμνασίου Ναυπλίου*, ό.π.· Τ. Ε. Σκλαβενίτης, *Η σχολική βιβλιοθήκη*, ό.π. Βλ. και την ανακοίνωση του Γιώργου Η. Κόνδη σε αυτά τα *Πρακτικά*, σ. 423-452. Τα στατιστικά στοιχεία των φοιτητών τα οφείλω στον Κώστα Λάππα και προέρχονται από τη μεγάλη του έρευνα που οδήγησε στο βιβλίο του *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 2004.

21. Γιάννης Κόκκωνας, *Οι μαθητές του Κεντρικού Σχολείου 1830-1834*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 1997, σ. 58-68. Ι. Γ. Δεμοίρος, *Ιστορία του Γυμνασίου Ναυπλίου*, ό.π., σ. 44-45 (1841), 81-88 (1846-1858). Για την τοιχοκόλληση σατιρικών κειμένων το 1836 από μαθητές του Γυμνασίου (Λουκάς Ιωάννου από το Γαλαξίδι, Ιωάννης Π. Ηλίου από την Άμφισσα, Ιωάννης Τριανταφύλλης από την Κόρινθο, όλοι 23 ετών περίπου) και για τους καθηγητές και τον Γυμνασιάρχη υπάρχουν πολλά έγγραφα στους φακέλους της Γραμματείας Εκπαιδεύσεως στην κεντρική υπηρεσία των Γενικών Αρχείων του Κράτους. Για τον Ευθυμιόπουλο και τον (Παπα)Ζαφειρόπουλο βλ. πρόχειρα Αναστ. Αθ. Γούναρης, *Η Ναυπλιακή Επανάσταση 1 Φεβρουαρίου – 8 Απριλίου 1862. Ιστορική μελέτη*, Έκδοση Δήμου Ναυπλιέων, ΔΗ.ΚΕ.Ν., Αθήνα 2010 (από το ευρετήριο) και την ανακοίνωσή του σε αυτά τα *Πρακτικά*, σ. 95-110.

22. Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία αμέσως μετά την έξωση του Όθωνα, του Χ. Παμπούκη, *Συνέχεια Λόγων*, ό.π., σ. 26-27: «Συνησθάνομην δε τοιαύτην συμπάθειαν υπέρ των Φεβρουαριανών, διότι αγωνισθέντες γενναίως υπέρ μιας εθνικής ιδέας, εδυστύχησαν· διότι πολλοί εξ αυτών ήσαν φίλοι ή μαθηταί μου· διότι ου μόνον εν τη διμήνω πολιορκία (από της α΄ Φεβρουαρίου μέχρι τέλους περίπου Μαρτίου 1862) του Ναυπλίου παρ' ουδενός δεν έλαβον αφορμήν τινα δυσαρεσκείας, αλλά μάλιστα παρά τινων, και ονομαστί

στρατεύματα, ο Γυμνασιάρχης Χ. Παμπούκης αναζητήθηκε στο Άργος «διά χωροφύλακος, περί το μεσονύκτιον της 8 Απριλίου 1862 της Κυριακής του Πάσχα», από τον έκτακτο Νομάρχη, ο οποίος του ζήτησε να ετοιμάσει τον πανηγυρικό λόγο της εισόδου των βασιλικών στρατευμάτων στο Ναύπλιο. Ο λόγος εκφωνήθηκε στις 12 Απριλίου 1862 και τυπώθηκε αμέσως σε φυλλάδιο. Ο Παμπούκης κατηγορήθηκε γιατί δεν κράτησε ουδέτερη στάση και αναγκάστηκε να παραιτηθεί στις 5 Μαΐου 1862. Η παραίτησή του έγινε δεκτή τον Αύγουστο και από το νέο σχολικό έτος συνταξιοδοτήθηκε.²³ Οι μαθητές έχασαν τη σχολική χρονιά, ενώ το κτήριο και ο εξοπλισμός του έπαθαν αρκετές φθορές από τα βασιλικά στρατεύματα που στρατωνίστηκαν σ' αυτό.²⁴

Ο Χ. Παμπούκης κατά τη θητεία του στο Γυμνάσιο Ναυπλίου ως καθηγητής (1841-1844) και Γυμνασιάρχης (1844-1862) εκφώνησε πολλούς λόγους ανταποκρινόμενος στις ανάγκες της εκπαιδευτικής διαδικασίας αλλά και στις προσκλήσεις των αρχών και κάποτε των πολιτών. Από τους λόγους αυτούς

παρά του γενναίου μαχητού του προφήτου Ηλιού, του κ. Δ. Γρίβα, προσωπικός ευηγετήθη· διότι και την εκ Ναυπλίου έξοδον εις Άργος μοι διευκόλυνεν, ότε εσχάτως τα της πολιορκίας εδεινώθησαν, και τον εκ δραχ. 500 επιβληθέντα μοι έρανον εις μόνον δρ. 100 περιώρισεν. Έλαβον τέλος έτι μεγαλειέραν συμπάθειαν υπέρ των Φεβρουαριανών και διά την μετά την αμνηστίαν διαγωγήν της εξουσίας ου μόνον ανεπιεική, αλλά και άδικον και όλως αδικαιολόγητον».

23. Έτσι δικαιολογεί ο Παμπούκης, *στο ίδιο*, σ. 24-25, την εκφώνηση του λόγου του: «ηναντιώθην εις την εκφώνησιν του παρόντος λόγου, ότε εν Άργει, διά χωροφύλακος, περί το μεσονύκτιον της 8 Απριλίου 1862 της Κυριακής του Πάσχα, προσεκλήθην επί τούτω υπό του εν Άργει τότε εδρεύοντος εκτάκτου Νομάρχου. Εναντιούμενος δε εις την εκφώνησιν, είπον συν τοις άλλοις, ότι περιττός είναι ο λόγος· ότι επί εμφυλίων πολέμων αι πατρικάι και συνεταί Κυβερνήσεις δεν ερεθίζουσιν, αλλά καταπραΰνουσι τα πάθη, θεραπεύουσι τα παράπονα, και έλαιον επιχέουσαι συνουλόνουσι τας πληγάς· άλλως τε και η θέσις του αγορεύοντος είναι αμήχανος και δυσχερεστάτη, εγώ δε, προσέθηκα, από του μεσονυκτίου μέχρι της πρωίας, ότε ο λόγος απαιτείται, αδυνατώ να παρασκευασθώ εις τοιούτου λόγου εκφώνησιν. Τότε δε ο έκτακτος Νομάρχης, ως εκ των δυσαρέστων καθηκόντων του ενεργών, και τοι επιεικώς, επανέλαβεν. Ότι αδύνατον άλλως γενέσθαι, εν ω μάλιστα επί τούτω και τηλεγραφική διαταγή του Υπουργείου υπάρχει, ην και μοι επέδειξε. Ταύτα δε γνωρίζουσι και ο λοχαγός του πυροβολικού κ. Δ. Τουρνάκης, και ο Πρωτοδίκης κ. Θ. Ιωαννίδης, και ο κ. Νομάρχης, ως τίμιος άνθρωπος δύναται να ομολογήση. Το δε χειρόγραφον του λόγου τούτου, ον δεν ηδυνήθην ν' αποφύγω, εστάλη εξ Άργους να τυπωθή εις Ναύπλιον. Διελθόν δε διά διαφόρων χειρών προ της τυπώσεως, υπέστη, αγνοώ πως, τροποποιήσεις τινάς, ας εγώ μεν μάτην απεδοκίμασα, ως τυπωθέντος ήδη του λόγου, να καθαρισθή δε ήδη αδύνατον, ως απολεσθέντος του πρωτογράφου χειρογράφου. Και η εκ της περιστάσεως δε ταύτης δυσαρέσκεια συνετέλεσεν ως θέλομεν ιδεί, εις την μετ' ολίγων [την 5 Μαΐου 1862] εκ της γυμνασιαρχίας Ναυπλίας παραίτησίν μου».

24. Τ. Ε. Σκλαβενίτης, *Η σχολική βιβλιοθήκη*, ό.π., σ. 79.

τύπωσε σε φυλλάδια και συγκέντρωσε σε δύο τόμους τα κείμενα 23 επιδεικτικών λόγων (πανηγυρικών, επιτάφιαν και επιμνημόσυνων) εκφωνημένων στο Ναύπλιο από το 1843 ως το 1862. Τα ακροατήρια των λόγων του ήταν πολυπληθή: «Άνδρες, γυναίκες, κληρικοί, λαϊκοί, γέροντες, νέοι, εν γένει όλος ο κόσμος». Το πολυμιγές ναυπλιακό κοινό παρακολουθούσε τους λόγους χωρίς θεσμικό καταναγκασμό, εμφανές συμφέρον ή υποχρέωση πλήρους ακρόασης. Οι διαπιστώσεις αυτές επέτρεπαν στον Παμπούκη να θεωρεί και να υπαινίσσεται ότι αυτό οφειλόταν στην ικανότητα του ομιλητή να προσηλώνει το ακροατήριό του και να το δεσμεύει με την ουσία του περιεχομένου και τη δεινότητα του ρήτορα.²⁵ Η απόφασή του να τους δημοσιεύει στηριζόταν στην πίστη του ότι αποτελούσε «καθήκον διά την εξ αυτών δυναμένην προκύψαι δημοσίαν ωφέλειαν».²⁶

Η καλή υποδοχή των λόγων του Παμπούκη από τις αρχές της πόλης, τις ηγετικές ομάδες και τον λαό, και η εκδοτική βούληση του ρήτορα, σε συνδυασμό με τη χορηγική διάθεση των αρχών και τη συνδρομή των πολιτών, οδήγησε στη δημοσίευσή τους σε φυλλάδια τυπωμένα στη ναυπλιακή τυπογραφία, με δημοτική και κάποτε δημόσια δαπάνη, ή στις τοπικές και αθηναϊκές εφημερίδες. Η υποδοχή τους από το αναγνωστικό κοινό, όπως φαίνεται από τις βιβλιοπαρουσιάσεις και αναφορές στον Τύπο, ήταν πολύ καλή και οδήγησε στην ανάδειξη του Παμπούκη σε περιζήτητο ρήτορα και σε άλλες περιοχές της Πελοποννήσου και της Στερεάς Ελλάδας.²⁷ Η επανέκδοση των λόγων σε δύο τόμους το 1852 και το 1863, με μακρά προλεγόμενα *περί συνθέσεως* στον πρώτο, με αυτοβιογραφικό και απολογητικό περιεχόμενο στον δεύτερο, εκδόθηκαν στην Αθήνα με την πρακτική της κυκλοφορίας αγγελίας και την εγγραφή συνδρομητών, με αντιστροφή της πλειοψηφούσας πόλης καταγωγής και κατοικίας των συνδρομητών: του Ναυπλίου στον πρώτο, της Αθήνας στον δεύτερο.²⁸

Στα κείμενα των λόγων του Παμπούκη ανιχνεύονται οι αναβαθμοί προς τη διαμόρφωση της εθνικής ιδεολογίας, του οικοδομήματος της εθνικής συνέχειας από την αρχαιότητα ως την εποχή του, με καταλύτη τη γενέθλια ημέρα

25. Χ. Παμπούκης, *Οι σωζόμενοι λόγοι*, ό.π., σ. 124-125.

26. Χ. Παμπούκης, *Συνέχεια Λόγων*, ό.π., σ. 46.

27. Χ. Παμπούκης, *Συνέχεια Λόγων*, ό.π., σ. 21-22, σημ. 1 και σ. 107, σημ. (1) [αναγράφονται δεκάδες αναφορές του Τύπου (1842-1860). «οι δε μη δημοσιευόμενοι εξεφωνήθησαν εν Αμφίσση (Σαλώνις), εν Γαλαξιδίω, εν Αραχόβα (του Παρνασσού), εν Καλαβρύτοις, εν Ακράτα, εν Πάτραις, εν Κορίνθω, εν Ναυπλίω προσέτι και αλλαχού, επί διαφόρων υποθέσεων και χρόνων». Χ. Παμπούκης, *Οι σωζόμενοι λόγοι*, ό.π., σ. 122 (επαναλαμβάνεται: *Συνέχεια Λόγων*, ό.π., σ. 19)].

28. *Οι σωζόμενοι λόγοι*, ό.π., σ. ζ'-η' (κείμενο αγγελίας), σ. 269-273 (κατάλογος συνδρομητών). *Συνέχεια Λόγων*, ό.π., σ. 3-4 (αγγελία), σ. α'-γ', στο τέλος (Κατάλογος συνδρομητών).

του ελληνισμού, την Επανάσταση του 1821, τα οράματα της Μεγάλης Ιδέας,²⁹ τις συντεταγμένες της παιδείας και της εθνικής και ηθικής διαπαιδαγώγησης, τη λατρεία της αρχαιότητας καθώς και την παραδοχή της αρχαίας γλώσσας ως βάσης για την προαγωγή της κοινής, με τον καθαρισμό και τη διόρθωσή της,³⁰ αλλά και την πρόσληψη της ευρωπαϊκής παιδείας, έστω και εκλεκτικιστικά και με φόβο μπροστά στα σύνολα και τις αιχμές της.

Όλα αυτά και άλλα νοήματα και ιδέες, διατυπωμένα συνεκτικά, με ρητορική δεινότητα, φορτωμένα με ιστορικά και φιλοσοφικά επιχειρήματα από την αρχαία και τη νεότερη γνώση, αποπνέουν συντηρητικές συστημικές προ-

29. *Οι σωζόμενοι λόγοι*, ό.π., σ. 158 [επαναλαμβάνεται το κείμενο του 1845 και στη *Συνέχεια Λόγων*, ό.π., σ. 35]: «διά την παιδείαν των αθανάτων προγόνων μας συνέδραμε και ανεγνώρισεν η σοφή Ευρώπη την αυτονομίαν μας· διά της παιδείας τέλος θέλομεν τηρήσει το Σύνταγμά μας, γινόμενοι άξιοι αυτού, θέλομεν ευδαιμονήσει, θέλομεν καταισχύνει τους περί τον Βαρθόλδυν και Φαλμεραυέρον αλλοφύλους εχθρούς μας, και θέλομεν άναψει άπάσης της ελληνικής φυλής τον υποκαίοντα Κρατήρα, άπάσης της Ανατολής τον εσβυσμένον Πυρσόν, έως ου πληρωθώσιν αι βουλαί της Θείας Προνοίας, διά να ενωθώμεν άπαντες εις μίαν Ποίμνην!». Στη σ. 100 (*Οι σωζόμενοι λόγοι*, ό.π.) υποσημειώνει το 1863 σε λόγο του 1857 για τα γεγονότα του 1850: «Εσώζετο εισέτι ακμάζουσα η μνήμη της γενναίας του Έθνους διαγωγής επί των Παρκερικών και της κατοχής υπέρ του Βασιλέως· ότε ο μεν Βασιλεύς πολυειδώς εκινδύνευε, το δε έθνος πιστώς διετήρησε τον βασιλέα. Τότε άπαν το Έθνος και οι έξω ομογενείς ήσαν ενθουσιασμένοι διά την μεγάλην ιδέαν, και υπέρ του Βασιλέως». Και στη σ. 38: «Τω δε 1854, ότε άλλοι μεν εμπορευόντο τα ναυάγια της Πατρίδος, εγώ δε μετά πολλών, ειλικρινώς εφρονούμεν τα της μεγάλης ιδέας». Ο Αλέξανδρος Πλατύκας, διευθυντής της *Εφημερίδος των Κοινοφελών Γνώσεων* (1854-1858) θα δημοσιεύσει το 1860 *Πολιτικόν Ενόπνιον*, με ελληνοκεντρική συνοριακή πρόταση λύσης του Ανατολικού ζητήματος με διαμελισμό της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, διεκδικώντας και την «πρωτιά» από τον Εδμόνδο Αμπου και το τελευταίο του φυλλάδιο *La nouvelle carte d'Europe*, Παρίσι 1860 «περί του νέου Πολιτικού της Ευρώπης χάρτου» [Το *Πολιτικόν Ενόπνιον* εκδόθηκε στο Ναύπλιο και την Πάτρα (Δ. Σ. Γκίνης – Β. Γ. Μέξας, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863*, αρ. 8399 και Φίλιππος Ηλιού, «Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863. Προσθήκες – Συμπληρώσεις», *Τετράδια Εργασίας* 4 (1983), σ. 236, αρ. 1290 (Α 3311)]. Το φυλλάδιο του Edmond About κυκλοφόρησε στα ελληνικά το 1860 στην Αθήνα σε τρεις εκδόσεις (Γκίνης – Μέξας, 8349, 8351 και 8387). Η έμπνευση του *Ενόπνιου* του Πλατύκα θα μπορούσε ίσως να συνδεθεί με το έργο *Πανελληνίς* του Ικέσιου Λάτρη (1799-1881), που δημοσιεύτηκε το 1855 με το ψευδώνυμο Ευθύφρων. Αγγελία του βιβλίου για συνδρομητές είχε δημοσιευτεί στην εφημερίδα του Πλατύκα, *Εφημερίς των Κοινοφελών Γνώσεων*, αρ. 18, Ναύπλιο, 17.3.1855, με αναγραφή των κύριων ιδεών του ποιητικού έργου για «τα φυσικά δικαιώματα και νόμιμα συμφέροντα του Ελληνικού εν τη κοινωνία των άλλων εθνών και επικρατειών» και των ορίων τους.

30. *Οι σωζόμενοι λόγοι*, ό.π., σ. 54 και 177, κατά τη θεωρία του Αδαμαντίου Κοραή για τη «μέση οδό», που οδήγησε τους επιγόνους του, και τον Παμπούκη ανάμεσά τους, να «γλιστρήσουν» στην αρχαϊζουσα.

σεγγίσεις της εθνικής ιδεολογίας που διαμορφώνεται, ενός προικισμένου ανθρώπου τής *διαμέσου γενεάς των επιγόνων*, όπως αποκαλούσε τη γενιά του, τους γεννημένους στην αρχή του 19ου αιώνα, σε σχέση με την ηρωική γενιά του 1821 και τη νέα, την οποία και αυτός διαπαιδαγώγησε, κατά τη μακρόχρονη και λαμπερή του παιδαγωγική σταδιοδρομία (1827-1862), αλλά θεωρούσε ότι η νέα γενιά είναι «ο την Τρωάδα πολιορκών ελληνικός στρατός, μη δυνάμενος όμως έτι κυριεύσαι αυτήν» και της συνιστούσε «τα μεν υπάρχοντα βελτιώσητε, ω νέοι, τα δε ελλείποντα μετά καρτερίας και συνέσεως συμπληρώσητε».³¹

Παρ' όλη την επιστημονική του κατάρτιση, με τις σπουδές του στην Πίζα της Ιταλίας και την υπηρεσιακή του διαδρομή κατά την Επανάσταση, φαίνεται ότι τον Παμπούκη σφράγισαν περισσότερο, όπως και τη γενιά του, οι εμπειρίες του ως αυτόπτη των εμφυλίων πολέμων της Επανάστασης, της δολοφονίας του Καποδίστρια και του εμφυλίου πολέμου που ακολούθησε,³² τα οποία τον οδήγησαν, όπως και τους περισσότερους Έλληνες, στη θέση ότι η καταφυγή στη βασιλεία ήταν μονόδρομος.³³ Ακολούθως η ένταξή του στο οθωμανικό κρατικό σύστημα και ο συντηρητισμός του δεν του επέτρεψαν να εκτιμήσει, όπως σημειώσαμε, τη σημασία της 3ης Σεπτεμβρίου 1843, του ευ-

31. *Συνέχεια Λόγων*, ό.π., σ. 164-165 (Λόγος 1861): «Διά το έτι ανήλικον αυτής εν τη αρχή του αγώνος δεν εκίνησε μεν η Διάμεσος αύτη γενεά την επανάστασιν, συνεκινήθη δε μετ' αυτής. Δεν εστρατήγησε μεν τον αγώνα, υπηρέτησεν όμως υπό τους μεγάλους του αγώνος αρχηγούς. Εκλείπόντων δε κατ' ολίγον των πρώτων και μεγάλων ανδρών του αγώνος, συναθροίσασα η Διάμεσος αύτη γενεά τα θραύσματα των ελευθεριών, συνεπλήρωσε την οικοδομήν του ελευθερωθέντος έθνους, ωργάνισεν υλικώς και ηθικώς, ως κάλλιον ηδυνήθη, εις τακτικόν Κράτος, ως εστίαν σύμπαντος του ελληνισμού, την σήμερον Ελλάδα. Εξερχομένη δε και αύτη κατ' ολίγον του βίου, κεκτηκυία ήδη, παραδίδει το αυτόνομον έθνος και τας διακαείς ευχάς της πανελληνίου εθνότητος εις υμάς την νυν νέαν γενεάν, ίνα τα μεν υπάρχοντα βελτιώσητε, ω νέοι, τα δε ελλείποντα μετά καρτερίας και συνέσεως συμπληρώσητε».

32. «Διάγων ούτως εν Πίση [ο Νικηφόρος Παμπούκης, 1.11.1819 – 1.5.1821, μετά του αδελφού του Χαραλάμπους] τον μεν μνησθέντα αδελφόν του, ως λίαν νέον το 1821 (16 ετών) αφήκε να τελειώση τας πανεπιστημιακάς σπουδάς του μέχρι του Ιουλίου 1824». Χ. Παμπούκης, *Νικηφόρου Παμπούκη βίος*, Αθήνα 1869, σ. 53-54. Αλόη Σιδέρη, *Έλληνες φοιτητές στο Πανεπιστήμιο της Πίζας (1806-1861)*, τ. Β', Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, 1989-1994, σ. 426, αρ. 59, 1822 (χωρίς πτυχίο). *Συνέχεια Λόγων*, ό.π., σ. 36-37, 28.

33. *Συνέχεια Λόγων*, ό.π., σ. 109. Χ. Παμπούκης, *Λόγος εκφωνηθείς εν Ναυπλίω την 12 Απριλίου 1862, Μετά την κατάπαυσιν της στάσεως της α' Φεβρουαρίου 1862, ότε, εισελθόντος εις Ναύπλιον του Β. στρατού επανήλθον εξ Άργους εις Ναύπλιον αι αρχαί και οι πολίται*, Ναύπλιο, Τυπογραφία Κ. Ιωαννίδου, 1862, σ. 11: «Αμέσως δε μετά την αισίαν του Σ. ημών Βασιλέως άφίξιν κατέπαυσαν οι εμφύλιοι σπαραγμοί [...]».

ρωπαϊκού και ελληνικού 1848³⁴ και τις συνέπειες του Κριμαϊκού πολέμου,³⁵ με αποτέλεσμα να είναι αρνητικός απέναντι στη Ναυπλιακή Επανάσταση, που τη θεώρησε στάση της στρατιωτικής φρουράς, η οποία παραπλανήθηκε «υπό ολίγων τινών απονενομημένων» που αθέτησαν τον όρκο τους³⁶ και οδήγησαν την πατρίδα προς το τρομερό θηρίο του εμφυλίου πολέμου.³⁷ Η νέα γενιά του Ναυπλίου, την οποία για 21 χρόνια είχε διαπαιδαγωγήσει ο Παμπούκης και η οποία στελέχωνε τις ηγετικές ομάδες της πόλης, πήρε μέρος στο κίνημα και του πρόσφερε κοινωνική νομιμοποίηση, «παρακούοντας» στην πράξη τις συμβουλές του δασκάλου και διαψεύδοντας τις προβλέψεις του. Αν και νικημένη, τον «τιμώρησε» με ανεπαίσθητη απαξίωση την οποία αισθάνθηκε, οπότε παραιτήθηκε, αναχώρησε και δημοσίευσε στην αρχή του 1863 την αυτοκριτική αλλά και υπερασπιστική απολογία του, σφραγίζοντας και συμβολικά το τέλος της οθωνικής περιόδου για το Ναύπλιο. Όταν πέθανε, το 1878, το Δημοτικό Συμβούλιο, που το αποτελούσαν μέλη της νέας γενιάς που είχε ωριμάσει, εξέφρασε τη θλίψη του θεσμικά, διερμηνεύοντας τα αισθήματα των συμπολιτών για τον θάνατο του διδασκάλου.³⁸

34. *Συνέχεια Λόγων*, ό.π., σ. 111.

35. Στο ίδιο.

36. *Λόγος εκφωνηθείς εν Ναυπλίω την 12 Απριλίου 1862*, ό.π., σ. 4.

37. Στο ίδιο, σ. 6: «Τι τρομερόν θηρίον, φίλοι συμπολίται και γενναίε στρατέ, είναι ο εμφύλιος πόλεμος και η μήτηρ τούτου τερατώδης στάσις [...]».

38. Για την απαξίωση βλ. το επιθετικό, ειρωνικό και σκληρό σχόλιο, που γράφτηκε για την αγγελία της έκδοσης της *Συνέχειας των Λόγων* του Παμπούκη από την εφημ. *Ο Συνταγματικός Έλληνα*, αρ. 54 (5.3.1863): «Ο υπό σύνταξιν διατελών εν Αθήναις πρώην Γυμνασιάρχης Ναυπλίας κ. Παμπούκης, διεκήρυξε την έκδοσιν των σωζομένων λόγων του από του έτους 1852-1861 –ωφελούμενος εκ των περιστάσεων της δρόσου, της οάσεως κτλ. Εν Ναυπλίω, ως εμάθαμεν αξιούσι προ πάντων την δημοσίευσιν α΄.) του σωτηρίου λόγου του κατά του Δοσίου· β΄.) του επικηδείου του μακαρίτου Γεωργίου σπουδάσαντος τα νομικά εις το Πανεπιστήμιον της φιλελευθέρως Μόσχας· γ΄.) του κατά του τέρατος της αναρχίας μετά την λύσιν του Ναυπλιακού δράματος, απαγγελθέντος εντός του Ναού του Αγίου Γεωργίου, διότι τρίτης εκδόσεως τρίτων σωζομένων λόγων, υπομονή δεν υπάρχει». Γ.Α.Κ., Αρχαία Νομού Αργολίδας, Δημοτικό Αρχείο Ναυπλίου, φάκ. 1878, 0 30: Σχέδια εγγράφων του Δημάρχου Ναυπλιέων, 24 Ιουλίου 1878, προς Νομάρχη Αργολιδοκορινθίας και χήρα Χ. Παμπούκη. Από τους αριθμούμενους τρεις λόγους, για τη σωτηρία της Αμαλίας (1861), τον επικήδειο στον Γεώργιο Πραντούνα (1861) και για την είσοδο των βασιλικών στρατευμάτων στο Ναύπλιο (12.4.1862), στη συναγωγή περιέλαβε μόνο τον δεύτερο. Ρήτορας της Επανάστασης και της Μεταπολίτευσης αναδεικνύεται ο καθηγητής των Μαθηματικών από το 1841 στο Γυμνάσιο Ναυπλίου Γεώργιος Διαμαντή Κόνδης, γεννημένος στα Γιάννενα το 1814, πτυχιούχος της Ιονίου Ακαδημίας, νυμφευμένος από το 1852 με την Αικατερίνη Νικολάου Σπηλιάδη. Γράφει ο Αστυνόμος Ναυπλίας Παρ. Γιαννακόπουλος στις 14.4.1862 στον [Χ. Χριστόπουλο] Υπουργό Εσωτερικών: «Ότι ο Κύριος

Με το Γυμνάσιο Ναυπλίου συνδέονται, αφού φιλοξενήθηκαν στις αίθουσές του, οι απογευματινές παραδόσεις νομικών μαθημάτων, δημόσια και δωρεάν, από το τέλος του 1837 και το 1838 από τον Λέοντα Γ. Μελά, Εισαγγελέα Εφετών Ναυπλίου, που παρέδιδε δύο φορές την εβδομάδα Ποινικό ή Εγκληματικό Δίκαιο. Ο Εδουάρδος Μάσσων, γνωστός Σκώτος νομικός, που εξέδιδε το 1838 στο Ναύπλιο το νομικό περιοδικό *Παρατηρητής*, παρέδιδε Ρωμαϊκό Δίκαιο, ο Κωνσταντίνος Αξελός, εκδότης της εφημερίδος *Νομική* (1837-1860) παρέδιδε δύο φορές την εβδομάδα Πολιτική Δικονομία και Αρχές του Πολιτικού Δικαίου και ο Κωνσταντίνος Τριανταφύλλης, δικηγόρος, παρέδιδε κάθε Τετάρτη Πολιτικό Δίκαιο της Γαλλίας.³⁹ Ο Διοικητής Αργολίδος Δ. Κριεζής ζήτησε από τη Γραμματεία Εκπαιδεύσεως να επαινethούν οι διδάσκοντες, καθώς «Η παράδοσις των ειρημένων μαθημάτων είκυσε πλήθος ακροατών εκ τε των δημοσίων υπαλλήλων και εκ των ιδιωτών, των οποίων απάντων το φιλόμουσον και φιλομαθές εκεντήθη έτι μάλλον από τον εύστοχον τρόπον της διδασκαλίας». Ο Υπουργός Γ. Γλαράκης συντάσσει ένα τυπικό επαινετικό έγγραφο, αλλά στο σχέδιο διαγράφει την έκφραση της αρχικής του βούλησης να περιλάβει στον συντασσόμενο Οργανισμό του Πανεπιστημίου την αναγνώριση αυτών των μαθημάτων, που γίνονταν και σε άλλες πόλεις, «ως καιρόν μαθητεύσεως» και στέλνει μέσω του Πρύτανη στη Νομική Σχολή το έγγραφο για γνωμάτευση, η οποία και απορρίπτει την πρόταση, αλλά αφήνει παράθυρο για τους ακροατές δημόσιους υπαλλήλους που θα εγγραφούν στο Πανεπιστήμιο.⁴⁰

Κόνδης Καθηγητής του Γυμνασίου εκάστοτε ανέβαινε επί του βήματος και εξεφώνει λόγους υπέρ των ανταρτών εξυβρίζων την Κυβέρνησιν». [Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης σε συνεργασία με τη Δημόσια Βιβλιοθήκη Ανδρίτσαινας, *Χειρόγραφα ιστορικού αρχείου Βιβλιοθήκης Ανδρίτσαινας. Περίοδος 1821-1866. Ιστορικό Αρχείο Βιβλιοθήκης Ανδρίτσαινας. Επιλεγμένα χειρόγραφα περιόδου 1821-1866*, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 370 (μεταγραφή με παραναγνώσεις) και σ. 359 (φωτοτυπία του πρωτοτύπου εγγράφου, το οποίο πρέπει να προέρχεται από το Αρχείο Χαράλαμπου Χριστόπουλου)]. Ο Κόνδης θα εκφωνήσει στις 25.3.1863 τον Λόγο της «πανηγύρεως διά την αποδοχήν του ελληνικού στέμματος υπό του βασιλέως Γεωργίου», που εκδόθηκε «δημοτική δαπάνη» (Τ. Ε. Σκλαβενίτης, *Η σχολική βιβλιοθήκη*, ό.π., σ. 202, αρ. 707).

39. Παναγιώτης Ι. Ζέπος, «Απαρχαί νομικής παιδείας εις το μετεπαναστατικόν Ναύπλιον», *Πελοποννησιακά* 16 (1986), σ. 8-10· Κ. Λάππας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές*, ό.π., σ. 77-79.

40. Δ. Κριεζής, Διοικητής Αργολίδας, Ναύπλιο, 28.11.1837, προς Γραμματεία Εκπαιδεύσεως, «περί της παραδόσεως νομικών μαθημάτων εις το ενταύθα Γυμνάσιον [αιτήσεις Λέοντος Μελά, Εδ. Μάσσων, Κ. Αξελού]». Πρωτότυπο. Σύμφωνα με συνημμένο σημείωμα διαβιβάστηκε στον Πρύτανη Κ. Δ. Σχινά και εκείνος το έστειλε στη Νομική Σχολή στις 14.12.1837, από την οποία επέστρεψε στη Γραμματεία Εκπαιδεύσεως (Γ.Α.Κ., Γραμματεία Εκπαιδεύσεως, θυρίδα Υ3, φάκ. 12, 18-19α)· Γ. Γλαράκης, Γραμματεὺς Εκπαιδεύσεως, Αθήνα, 3.12.1837, προς Διοικητή Αργολίδας: «Ο ζήλος των Κ. Κ. Μάσσων, Μελά

Όπως ήταν φυσικό για ένα νέο κράτος που προσπαθούσε να οργανωθεί, υπήρχε ενδιαφέρον στην πρωτεύουσα και τις μεγάλες πόλεις για τα νομικά. Στο Ναύπλιο από το 1824 παρατηρούνται προσπάθειες για την απόκτηση και τη διάχυση νομικής παιδείας που ίσως να αυξήθηκε και για λόγους διεκδικήσεων θέσεων εν όψει της ίδρυσης του Πανεπιστημίου Αθηνών.⁴¹ Το σχόλιο

και Αξελού είναι άξιος παντός επαίνου και παρακαλείται το Διοικητήριο να εκφράση εις αυτούς επισήμως την μεγάλην της Γραμματείας ευαρέστησιν, διότι φιλογενώς και φιλοκάλως ηθέλησαν να καταστήσουν τας γνώσεις των επωφελείς εις την σπουδάζουσαν νεολαίαν. Τοιαύτα έργα τιμούν τους αγαθούς πολίτας και δεν παραβλέπονται από την Κυβέρνησιν». Σχέδιο, από το οποίο διαγράφηκαν οι τελευταίες 5 σειρές με την αρχική του σκέψη για μελλοντική αναγνώριση των μαθημάτων ως πανεπιστημιακών (Γ.Α.Κ., Γραμματεία Εκπαιδευσεως, θυρίδα Υ3, φάκ. 12, 19β). Κ. Δ. Σχινάς, Πρύτανης Πανεπιστημίου Αθηνών, 2.1.1838, προς Γραμματεία Εκπαιδευσεως. Πρωτότυπο. Ο Πρύτανης αναφέρει ότι έστειλε την αναφορά του Διοικητή Αργολίδας στην Επιτροπή Συντάξεως Οριστικού Κανονισμού του Πανεπιστημίου καθώς και στη Νομική Σχολή για γνωμοδότηση και πήρε απάντηση προφορική από την Επιτροπή και τη συνημμένη γραπτή από τη Σχολή, οι οποίες συμπίπτουν και με τη δική του γνώμη: «θεωρώ πάσαν εξαίρεσιν, εκτός της υπέρ υπαλλήλων της Κυβερνήσεως, μη δυναμένων να εγκαταλείψωσι τας θέσεις των διά να φοιτήσωσιν εις το Πανεπιστημείον, όχι μόνον ως ανασταλτικόν της προόδου του αρτιπαγούς τούτου καταστήματος, αλλά και ως επιβλαβή διά την επιστήμην εν γένει». Ο Διοικητής Αργολίδας με έγγραφό του στη Γραμματεία Εκπαιδευσεως στις 6.1.1838 πρόσθεσε στα τρία ονόματα των νομοδιδασκάλων του Ναυπλίου και το όνομα του αιτούντος Κ. Τριανταφύλλου (Γ.Α.Κ., Γραμματεία Εκπαιδευσεως, θυρίδα Υ3, φάκ. 12, 29).

41. Παναγιώτης Ι. Ζέπος, *Η νεωτέρα ελληνική επιστήμη του Αστικού Δικαίου (Εναρκτήριο Λόγος)*, Αθήνα, Ι. Ζαχαρόπουλος, 1954, σ. 10-11, 57-61· ο ίδιος, «Απαρχαί νομικής παιδείας», *ό.π.*, σ. 1-8. Η περίπτωση του Edward Masson (1800-1873) είναι καλό παράδειγμα για τις προσπάθειες και τις στρατηγικές σταδιοδρομίας στο κράτος που ολοένα στελεχώνεται και στις κοινωνικές ιεραρχίες που διαμορφώνονται. Το 1826 διδάσκει στο Ναύπλιο «Πολιτική Οικονομία και Ηθική Φιλοσοφία» [*Γενική Εφημερίς*, αρ. 71 (3.7.1826), σ. 284]. Το 1838, όπως σημειώσαμε, διδάσκει Ρωμαϊκό Δίκαιο στο Ναύπλιο. Το 1840 είναι υφηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και το 1842-1843 είναι καθηγητής Ιστορίας, με τους φοιτητές να διαμαρτύρονται τον Μάρτιο του 1842 γιατί δεν διδάσκει το μάθημα για το οποίο διορίστηκε (Λάμπας, *ό.π.*, σ. 465). Αντιγράφο από την εφημ. *Αιών*, αρ. 165 (26.5.1840): «Ο Κύριος Εδουάρδος Μάσσον, Δικηγόρος δεινός παρά τοις Δικαστηρίοις των Αθηνών, έλαβε παρά της Κυβερνήσεως, την άδειαν του να παραδίδη μάθημα τακτικόν εις το Πανεπιστήμιον. Γνωρίζοντες την πολυμάθειαν και την επιστημονικήν παιδείαν του ανδρός, συγχαίρομεθα τους επιμελείς Φοιτητάς του Πανεπιστημίου, ως δυναμένους να ωφεληθώσι βεβαίως από την παράδοσιν τούτου, ενώνοντος προς την συστηματικήν παιδείαν την ευφράδειαν, την μέθοδον και την αυστηράν ηθικήν. Την ερχομένην Τετάρτην (29 Μαΐου) θέλει αρχήσει να παραδίδη τα Στοιχεία της Διανοητικής, Ηθικής και Πολιτικής φιλοσοφίας κατά την Βακωνικήν μέθοδον. Η παράδοσις του θέλει γίνεσθαι δις της εβδομάδος κατά Τετάρτην και Σάββατον από την ώραν 6-7 μ.μ.»

της εφημερίδας *Αθηνά* τον Μάρτιο του 1838 για το Ναύπλιο είναι καυστικό: «[...] εις την πόλιν μας σήμερον υπάρχει συρμός νομολογίας, όλοι οι δικηγόροι επαγγέλλονται τον νομοδιδάσκαλον, οι μεν συγγράφουν, οι δε παραδίδουν, άλλοι εκδίδουν, άλλοι προκηρύττουν, άλλοι εκαλύφθησαν με το διδασκαλικόν καλυμμαύχι, άλλοι ενθουσιώντες και ρητορεύοντες αναφέρουσι και απαγγέλλουσιν ως το *Πάτερ ημών* όλους τους συγγραφείς [...]».⁴²

Η ίδρυση το 1831 του *Φιλολογικού Σπουδαστηρίου* από τον Επτανήσιο γιατρό, λόγιο και βιβλιοθηκάριο της Ιονίου Ακαδημίας Ανδρέα Παπαδόπουλο Βρετό (1800-1876), που δάνειζε στα μέλη του βιβλία, περιοδικά και εφημερίδες με συνδρομή, παρ' όλη τη θερμή υποστήριξη του Καποδίστρια δεν είχε μέλλον, όπως και η λέσχη *Αρμονία* (1833-1834),⁴³ με αποτέλεσμα στο Ναύ-

42. Π. Ι. Ζέπος, «Απαρχαί νομικής παιδείας», *ό.π.*, σ. 7-8.

43. Αλέκα Μπουτζουβή-Μπανιά, *ό.π.*, σ. 125-136. Υπάρχει και η πληροφορία «κατά τον τότε χρονογράφον» ότι την 8.4.1834 ιδρύθηκε Δημοτική Λέσχη που εγκαινιάστηκε με την παρουσία του Όθωνα, με αναγνωστήριο εφημερίδων, αίθουσα διαλέξεων, αλλά και χαρτοπαικτήριο (Δημόπουλος, *ό.π.*, τ. Α', σ. 702). Με τη Λέσχη αυτή ίσως πρέπει να συνδεθεί το φυλλάδιο *Κανονισμός της Λέσχης του Ναυπλίου*, Ναύπλιο, Βασιλική Τυπογραφία, 1834, 80 μικρό, σ. 2 χαρ. + 1λ + 2-43 + 3λ, ελληνικά και γαλλικά, με τον κατάλογο των 113 διακεκριμένων «τιμίων και ευπολήπτων ανθρώπων» Ελλήνων (κυβερνητικών αξιωματούχων και Ναυπλιωτών) και ξένων αξιωματούχων και διπλωματικών υπαλλήλων, που έγιναν ιδρυτικά μέλη και συνδρομητές της Λέσχης, σ. 8-17. Στις σ. 22-41 υπάρχει ο Κανονισμός της Λέσχης. Η διαδικασία ίδρυσης και σύνταξης του Κανονισμού ολοκληρώθηκε από 1 ως 29 Νοεμβρίου 1833 με άδεια της κυβέρνησης, υπό την προστασία του Όθωνα και συνέργεια του Νομάρχη Αργολιδοκορινθίας, ενώ μία από τις συναντήσεις των μελών έγινε στο γραφείο της Δημογεροντίας. Η Λέσχη ονομάστηκε *Αρμονία* και ο κοινωφελής «σκοπός της Εταιρείας είναι να προμηθεύσει εις πεπολιτευμένους άνδρας μίαν καθημερινήν ευάρεστον και εν ταυτώ ωφέλιμον διασκεδάσιν», αφού στο Ναύπλιο «αι διασκεδάσεις είναι πολλά σπάνια» και έπρεπε να «εξομαλισθή η τόσον δυσάρεστος έλλειψις αυτή της συναναστροφής, προ πάντων κατά τας διεξοδικάς νύκτας του χειμώνος». Η Λέσχη έπρεπε να στεγαστεί σε κατάλληλη οικία με ανάλογη διαίρεση των χώρων της «και καλώς ευπρεπισμένη με νέα έπιπλα της Γαλλίας» και να διαθέτει συλλογή, όσο γινόταν πληρέστερη, ελληνικών, γαλλικών, αγγλικών και γερμανικών εφημερίδων και περιοδικών, καθώς και βιβλιοθήκη, που θα σχηματιζόταν με αρχικό πυρήνα την προσφορά ενός τουλάχιστον βιβλίου από τα ιδρυτικά μέλη «ένα σύγγραμμα εις μίαν από τας Ευρωπαϊκάς γλώσσας, οποιαδήποτε και αν είναι η διαπραγματευομένη ύλη». Απαραίτητο ήταν και το «καλώς εφωδιασμένον Καφενεϊόν». «Οι χοροί, αι μουσικαί αρμονιαί και όλοι αι άλλαι ευφρόσνοι συναναστροφαί, γίνονται τακτικώς εν καιρώ χειμώνος· κατά τας περιστάσεις όμως γίνονται και έκτακτοι». Τα τυχηρά παιγνίδια ήταν απαγορευμένα. Αντίθετα, υπήρχε μιλιάρδο, σαντράτζι [= ζατρίκιον, σκάκι] «και άλλα παιγνίδια αθώας διασκεδάσεως». «Εις το δωμάτιον της αναγνώσεως απαγορεύονται αι συνομιλίας και το κάπνισμα», για το οποίο υπήρχαν άλλα δωμάτια. (Ο Κανονισμός τυπώθηκε, σύμφωνα με άρθρο του, για να διανέμεται στα μέλη του. Βιβλιογραφήθηκε από τους Γκίνη – Μέξα, τ. Γ', σ. 448, αρ. 10274. Από τα δύο

πλιο να μην ιδρυθεί Δημόσια Βιβλιοθήκη παρά μόνο στις αρχές της δεκαετίας του 1950. Η σημαντική συμβατική σχολική βιβλιοθήκη του Γυμνασίου Ναυπλίου ούτε από τους διδάσκοντες ούτε από τους μαθητές χρησιμοποιήθηκε εξ αιτίας του προγράμματος, του τρόπου λειτουργίας του σχολείου και των διοικητικών αγκυλώσεων, και δεν εξελίχθηκε σε δημόσια, όπως συνέβη σε

γνωστά αντίτυπα έχει χαθεί εκείνο της Ε.Β.Ε., τουλάχιστον από το τέλος της δεκαετίας του 1970, που το αναζητώ, και μόλις τον Ιούλιο του 2013 μου έγινε προσιτό με διαδανεισμό το αντίτυπο της Harvard College Library, προερχόμενο από τη Βιβλιοθήκη του Konrad von Maurer του Μονάχου, χάρη στις ενέργειες της Βιβλιοθήκης «Κ. Θ. Δημαράς» του Εθνικού Κέντρου Τεκμηρίωσης του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών. Για τη Λέσχη *Αρμονία* δεν έχουμε άλλη είδηση και ίσως την παρέσυρε και αυτή η φυγή των μελών και των συνδρομητών της στη νέα πρωτεύουσα, την Αθήνα). Με την ευκαιρία της αναφοράς στον Ανδρέα Παπαδόπουλο-Βρετό μπορούμε να τον «απαλλάξουμε» από την κατηγορία που του «απάγγειλε» η κοραϊκή βιβλιογραφία: «Ο δεύτερος, δημοσιευμένος μετά τον θάνατον του Κυβερνήτη, δεν εστάθηκε πιο τυχερός. Στην Εθνική Συνέλευση του Ναυπλίου (1832) οι Καποδιστριακοί –σημειώνουν φιλοκοραϊκές πηγές– «έκαυσαν τον δεύτερον διάλογον του Π[ανταζίδη, δηλαδή του Κοραή] αναθεματίσαντες το όνομά του (*Σύμμικτα Ελληνικά* 2, σ. 7). Ο Αλέξανδρος Σούτσος απαθανάτισε τη σκηνή με τη γνωστή του σατιρική διάθεση μνημονεύοντας και τον πρωταγωνιστή της, τον Ανδρέα Παπαδόπουλο-Βρετό: «Κρίμα Παπαδόπωλέ μου, η φωτιά σου η μεγάλη / όπου και τον Κοραή σου να ψηθή τον έχεις βάλει» (*Πανόραμα της Ελλάδος*, 1875, σ. 39) [Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Το χρονικό και τα παρακόλουθα του θανάτου του Αδαμ. Κοραή (1833)», *Σταθμοί προς τη Νέα Ελληνική Κοινωνία*, Αθήνα 1965, σ. 170]. Την ταύτιση αυτή αναπαράγουν η Λουκία Δρούλια, «Τα πολιτικά φυλλάδια του Κοραή», *Διήμερο Κοραή 29 και 30 Απριλίου 1983. Προσεγγίσεις στη γλωσσική θεωρία, τη σκέψη και το έργο του Κοραή*, Αθήνα, Κ.Ν.Ε.-Ε.Ι.Ε., 1984, σ. 235 και η Αλέκα Μπουτζουβή-Μπανιά, *ό.π.*, σ. 128. Από μεταγενέστερη μαρτυρία μαθαίνουμε τον αυτουργό: «η δε δευτέρα [των διδασκαλισσών] Ειρ. Παπαδοπούλου [Πάτρα 1837-] θυγάτηρ του επί Καποδιστρίου μέλους της τριμελούς επί των Οικονομικών Επιτροπής, σφόδρα ζηλωτού του τότε συστήματος (αυτός έκαυσεν έξωθεν του Βουλευτικού τω 1831 τον Πανταζίδην του Κοραή)» (Σκαρλάτος Δ. Βυζάντιος, Γενικός Επιθεωρητής των Δημοτικών Σχολείων, Αθήνα, 12.7.1855, προς Υπουργό Εκπαιδεύσεως Π. Αργυρόπουλο. Γ.Α.Κ., Υπουργείο Εκπαιδεύσεως, φάκ. 408/1. Το έγγραφο δημοσιεύει ολόκληρο στην ανακοίνωσή του ο Γιώργος Η. Κόνδης σε αυτά τα *Πρακτικά*, σ. 447-451). Για τον Ανδρέα Παπαδόπουλο έχουμε τη σύσταση του Ιωάννη Κοκκώνη, Παρίσι, 7/19.10.1823, στον Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο: «[...] λαμβάνω τον κάλαμον, τυχόν ευκαιρίας κατά την εδώθεν αναχώρησιν του φίλου μου και γνωρίμου σας Ανδρέου Παπαδοπούλου Πατραίου. Ο νέος είναι αξιότατος διά την παιδείαν και διά τον πατριωτισμόν του, δυνάμενος να συνεισφέρει και αυτός εις τον υπέρ της ελευθερίας μας αγώνα το μέρος του· υπέρ παιδείας υπέφερε γενναίως πολλές στερήσεις και κακουχίας· έχει προθυμίαν να συμμερισθή με τους λοιπούς ομογενείς και τας υπέρ του ιερού αγώνος ταλαιπωρίας επιμόνωσ» (*Ιστορικών Αρχείων Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου*, επιμέλεια Εμμαν. Γ. Πρωτοψάλτη, Ακαδημία Αθηνών, *Μνημεία της Ελληνικής Ιστορίας*, τ. Ε΄, τχ. ΙΙΙ, *Έγγραφα του 1823*, Αθήνα 1968, σ. 538, αρ. 836). Υπηρέτησε ως Β΄ Γραμματέως

άλλες ελληνικές πόλεις.⁴⁴ Έτσι, το παράπονο του Παμπούκη το 1860 είναι πολυσήμαντο και διαχρονικό: «Ανήκοντα δε μέσα [διδασκαλίας] εισί δημόσια βιβλιοθήκαι, εν αις έτι μάλλον καταρτίζονται οι Καθηγηταί και διδάσκαλοι, το μεν εις τα εκάστοτε διδασκόμενα, το δε διά προσκτήσεως νεωτέρων γνώσεων και ανακαλύψεων, ή διά προαγωγής προς την ειδικότητα της αρμοδίας τέχνης και επιστήμης. Αλλά παρ' ημίν τοις επαρχιώταις ουδόλως υπάρχουσι δημόσια βιβλιοθήκαι, η δε του Γυμνασίου περιέχει κοινότατα βιβλία».⁴⁵

του Βουλευτικού (3.10.1824), Αρχιγραμματέας στη Γ' Εθνική Συνέλευση της Επιδαύρου (6.4.1826) (Γεώργιος Δ. Δημακόπουλος, *Η διοικητική οργάνωσις κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν 1821-1827*, Αθήνα 1966, σ. 167, 190, 218, 222), Β' Γραμματέας στο Τμήμα Οικονομίας του Πανελληνίου (23.1.1828), μέλος της Επιτροπής Οικονομίας (12.9.1829 [-Ιανουάριος 1832]). Στην Ε' Εθνική Συνέλευση (Δεκέμβριος 1831 – Μάρτιος 1832) ήταν πληρεξούσιος Πατρών [Γ. Δ. Δημακόπουλος, «Αι κυβερνητικά αρχαί της Ελληνικής Πολιτείας 1827-1833», *Ο Ερανιστής* 4 (1966), σ. 127, 154]. Η διατύπωση «τον Κοραή σου» στον στίχο του Α. Σούτσου ίσως αναφέρεται στη γνωριμία του με τον Κοραή στα χρόνια των σπουδών του στο Παρίσι. Αν η σκέψη αυτή είναι σωστή, τότε η απόφασή του για το κάμψιμο πρέπει να είχε διλημματικά χαρακτηριστικά. Η σχέση διατηρήθηκε, αφού το 1826 και το 1828 ο Κοραής του στέλνει ένα αντίτυπο από τα έργα του Λυκούργου *Λόγος κατά Λεωκράτους* και *Άτακτα*, τ. Α', αντίστοιχα, και στις 29.1.1828 αναγγέλλει ότι έλαβε επιστολή του. Το 1829 ο Παπαδόπουλος συνυπογράφει έγγραφο της Επιτροπής Οικονομίας που αναγγέλλει την έκδοση επιταγής, κατά διαταγή του Κυβερνήτη, 2.000 φράγκων για να στείλει ο Κοραής βιβλία του για τα ελληνικά σχολεία (Αδαμάντιος Κοραής, *Αλληλογραφία*, έκδοση Ομίλου Μελέτης Ελληνικού Διαφωτισμού, τ. Ε', Αθήνα 1983, σ. 335, 336, 356 [επιστολές 1207 (1.8.1826), 1208 (13.8.1826), 1222 (8.12.1826), τ. ζ', Αθήνα 1984, σ. 83, 104, 166, επιστολές 1298 (9.1.1828), όπου αναγγέλλει ότι έλαβε επιστολή από τον Παπαδόπουλο, 1320 (12.9.1828) και 1374 (20.11.1829)]. Για αυτούς τους λόγους ίσως τον υποπτεύθηκαν οι αντικαποδιστριακοί ως μέλλοντα απεσταλμένο του Καποδίστρια στον Κοραή (Αλ. Μαυροκορδάτος, Ναύπλιο, 23.12.1830, προς Γ. Κουντουριώτη. Ύδρα, *Αρχεία Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτου*, τ. 10, επιμέλεια Κωνσταντίνου Αθ. Διαμάντη, Αθήνα, Γ.Α.Κ., 1969, σ. 329, αρ. 326). Ο Χρήστος Λούκος (*Η αντιπολίτευση κατά του Κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια 1828-1831*, Αθήνα 1988, σ. 80-81) κωδικοποιεί αγγλικές μαρτυρίες για την πολιτική του «κρυφή» τοποθέτηση: «αντιπολ. (αλλά πολύ φτωχός για να θυσιάσει το μισθό του)». Πρβλ. και τις άλλες αναφορές στις σ. 33 σημ. 10, 133, 273 σημ. 142 και 415. Στα έντυπα μονόφυλλα και στην αλληλογραφία της Επιτροπής Οικονομίας ως το 1832 το όνομά του είναι Α. Παπαδόπουλος, όπως το σημείωσε και ο Σούτσος.

44. Τ. Ε. Σκλαβενίτης, *Η σχολική βιβλιοθήκη*, ό.π., σ. 95-106.

45. Χ. Παμπούκης, «Λόγος επί της ενάρξεως των ενιαυσίων εξετάσεων του Γυμνασίου Ναυπλίας εκφωνηθείς την 8 Ιουνίου 1860», *Συνέχεια Λόγων*, ό.π., σ. 144, πρβλ. και σ. 141. Βλ. και Τ. Ε. Σκλαβενίτης, *Η σχολική βιβλιοθήκη*, ό.π., σ. 80-81. Στο Ναύπλιο υπήρχαν εκτός των ιδιωτικών και οι ημιδημόσιες βιβλιοθήκες των δημόσιων υπηρεσιών με τα ειδικά βιβλία, εγκυκλίους, κωδικοποιημένη νομοθεσία, *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* αλλά και διάφορα βιβλία προερχόμενα από δωρεές ή συνδρομές της υπηρεσίας. Γνω-

Οι σύλλογοι που ιδρύθηκαν στο Ναύπλιο, από το 1844 και ύστερα, οργάνωναν συζητήσεις για ηθικά, πολιτικά, δικαστικά και ιστορικά θέματα, αλλά δεν φαίνεται να φιλοδοξήσαν να γίνουν ιδρυτές βιβλιοθήκης και αναγνωστηρίου. Ο σύλλογος *Μουσεΐον ο Πλάτων* συστάθηκε το 1844 από μαθητές του Γυμνασίου και υπαλλήλους, και οργάνωσε συζητήσεις για θέματα πολιτικά, δικαστικά, αρχών της ηθικής και για τις πράξεις μεγάλων ανδρών, ιδίως της αρχαίας και νεότερης ιστορίας. Ο *Πλάτων* υπήρχε ως το 1851 και οι συζητήσεις σε αυτόν οδήγησαν σε ξυλοδαρμούς και μαχαιρώματα.⁴⁶ Το 1846 ιδρύθηκε η φιλολογική εταιρεία *Μουσεΐον ο Αριστείδης*, την επιτροπή της οποίας αποτελούσαν οι Α. Οικονόμος, Αθ. Παναγιωτόπουλος και Κωνσταντίνος Δημητριάδης. «Φιλόμουσοί τινες νέοι συσκευθέντες ενέκρινον να συστήσωσι Μουσεΐον υπό το σήμα Αριστείδης, σκοπόν έχων την Ηθικήν μόρφωσιν και διανοητικήν ανάπτυξιν», γράφουν στον Νομάρχη Αργολίδας Σ.

στές είναι οι βιβλιοθήκες στο Βουλευτικό (1823, 1825) και στη Φιλανθρωπική Εταιρεία (1827). (Βλ. Τ. Ε. Σκλαβενίτης, *Η σχολική βιβλιοθήκη*, ό.π., σ. 22-24.) Η βιβλιοθήκη της Αντιβασιλείας περιείχε βιβλία αρχαίας ελληνικής, λατινικής, γερμανικής, γαλλικής και αγγλικής φιλολογίας, συλλογές ελληνικών και ξένων νόμων και βιβλία για την αρχαία και νέα Ελλάδα. Στο Παράρτημά της υπήρχε αναγνωστήριο ελληνικών και ξένων εφημερίδων, ανοιχτό για το κοινό (Ι. Γ. Δεμοίρος, *Ιστορία του Γυμνασίου Ναυπλίου*, ό.π., σ. 91). Η βιβλιοθήκη της Αντιβασιλείας αριθμούσε 840 βιβλία το 1841, όταν κατέληξε στην Εθνική Βιβλιοθήκη (Τ. Ε. Σκλαβενίτης, *Η σχολική βιβλιοθήκη*, ό.π., σ. 27).

46. Εφημ. *Ο πρωινός κήρυξ*, Αθήνα, αρ. 113 (4.11.1844), σ. 4. Το δημοσίευμα υπογράφεται: Κ. Ν. Εν Ναυπλίω την 27 Οκτωβρίου 1844. Για τα επεισόδια της 11.2.1851 βλ. Ι. Γ. Δεμοίρος, *Ιστορία του Γυμνασίου Ναυπλίου*, ό.π., σ. 93: «Ο σύλλογος ούτος διέθετε και αίθουσαν διαλέξεων, όπου εγίνοντο ομιλίες περί διαφόρων θεμάτων. Τας διαλέξεις ταύτας παρηκολούθουν ακωλύτως και οι μαθηταί του Γυμνασίου. Εις μίαν εκ των διαλέξεων τούτων, γενομένην την 11ην Φεβρουαρίου 1851, οι ακροαταί, μεταξύ των οποίων ήσαν και μαθηταί του Γυμνασίου, διηρέθησαν εις επιδοκιμαστάς και αποδοκιμαστάς του ρήτορος. –Ποίος ο ρήτωρ και ποίον το θέμα της ομιλίας του δεν γνωρίζομεν.– Τότε συνέβη λυπηρόν επεισόδιον μεταξύ μαθητών και καθηγητών παρακολουθούντων την διάλεξιν εκείνην. Ο καθηγητής Κωνσταντίνος Γαλανόπουλος ήλθεν εις χείρας, μετά των ζωνηροτέρων μαθητών Χρ. Ιοσαδρόσκι και Αχιλ. Τάργα, τους οποίους εξυλοκόπησεν εντός της αιθούσης. Την εσπέραν της ίδιας ημέρας αμφοτέροι οι μαθηταί επετέθησαν εναντίον του Γαλανοπούλου, ότε ούτος εξήρχετο της οικίας του, και ο μεν Τάργας εκτύπησε τούτον εκ των όπισθεν εις την ωμοπλάτην, ο δε Ιοσαδρόσκι αποσπάσας μάχαιραν επεχείρησε να τον κτυπήσει εις το στήθος. Προσδραμόντες όμως διερχόμενοι πολίται συνεκράτησαν τον Ιοσαδρόσκι, συλλαβόντες δε αμφοτέρους τους παρέδωσαν εις την αστυνομικήν αρχήν. Αμφοτέροι κατεδικάσθησαν εις φυλάκισιν υπό του δικαστηρίου, υπό δε του καθηγητικού συλλόγου εις αποβολήν διά παντός εκ του Γυμνασίου. Βραδύτερον ο σύλλογος ανεκάλεσε την αποβολήν του Ιοσαδρόσκι και επέτρεψεν εις τούτον να συνεχίση την φοίτησίν του εις το Γυμνάσιον κατόπιν εγγυήσεως του πατρός του, αξιωματικού, ότι ο υιός του θα δείξη εις το μέλλον διαγωγήν κοσμιωτάτην».

Σκούφο, «θαρρούντες εις τα φιλελεύθερα συνταγματικά αισθήματά» του και του στέλνουν συνημμένο τον Κανονισμό του Μουσείου για να τον εγκρίνει «κάμνοντας εις αυτόν, όσας κρίνητε προσθαφαιρέσεις». ⁴⁷ Αντικείμενο «θέλει ήσθαι η συζήτησις διαφόρων υποθέσεων φιλολογικών, σκοπόν έχουσών τον έλεγchon και τον παραλληλισμόν ηθικών χαρακτήρων τεθνεώτων ανδρών, και την εκφώνησιν διαφόρων λόγων [...]. Το Μουσείον δεν εφάπτεται των καθεστώτων». ⁴⁸ Ο Γυμνασιάρχης Χ. Παμπούκης ζήτησε και απαγορεύτηκε να γίνονται μέλη οι μαθητές του Γυμνασίου. ⁴⁹

47. Επιτροπή Μουσείου ο Αριστείδης, Ναύπλιο, 16.3.1846, προς Νομάρχη Αργολίδας (Γ.Α.Κ., Υπουργείο Εκπαιδευσεως, φάκ. Υ96, φ. 9).

48. *Κανονισμός του Μουσείου ο Αριστείδης Συγκείμενος από άρθρα τεσσαράκοντα εξ. αριθ. 46*. Τα αποσπάσματα από τα άρθρα 2 και 3 (Γ.Α.Κ., στο ίδιο). Τα μέλη προβλεπόταν να μην υπερβαίνουν τα 30 και πλήρωναν μηνιαία συνδρομή 1 δραχμή. Προτείνονται θέματα τα οποία εισάγει ο πρόεδρος, και οι αγορευταί μιλούν εναλλάξ υπέρ και κατά. Τηρούνται πρακτικά. Τα μέλη πρέπει να έχουν συμπληρώσει το εικοστό έτος της ηλικίας, να είναι εγνωσμένης διαγωγής, να είναι υπάλληλοι ή μαθητές της Γ' ή Δ' τάξης του Γυμνασίου. Υπάρχουν και εισιτήρια για ακροατές.

49. Ο Νομάρχης είχε θετική γνώμη, αλλά ήθελε να εγκρίνει ο ίδιος τα προς συζήτηση θέματα. Ζήτησε τη γνωμάτευση του Γυμνασιάρχη Χ. Παμπούκη, στέλνοντάς του στις 19.3.1846 την αίτηση της Επιτροπής και τον Κανονισμό επί επιστροφή. Ο Γυμνασιάρχης απάντησε στις 20.3.1846 ότι θεωρεί τη συμμετοχή των μαθητών του Γυμνασίου «πάντι απαράδεκτον» για τους εξής λόγους: «α') ότι Μουσεία και λέσχαι διά τους μαθητάς είναι η κατ' οίκον μελέτη, το Γυμνάσιον και τα μαθήματά των. β') Επειδή τα μεν μέλη του Μουσείου τούτου θέλουσιν είσθαι εικοσαετείς νέοι (Άρθρ. 36, α') και επομένως ούτω πρεσβύτεροι, ούτω εμπειρότεροι ή σοφότεροι των του Γυμνασίου μαθητών' το δε αντικείμενον φιλολογικαί υποθέσεις (Άρθρ. 2) ενώ οι μαθηταί εξ επαγγέλματος σπουδάζουσι την Γυμνασιακήν φιλολογίαν. γ') Επειδή προσέτι η παραδοχή μαθητών εις τοιαύτην εταιρίαν ήθελεν δώσει αφορμήν και εις την παράβασιν του άρθρου §22 του από 29 Απριλίου 1841 Γενικού Κανονισμού του Β. [ασιλικού] τούτου Γυμνασίου [...]. [Το άρθρο §22 προέβλεπε «ν' αποφεύγωσιν ου μόνον τας κακάς συναναστροφάς, συμπεριφερόμενοι μόνον μετά νέων εμφορώνων και εναρέτων, αλλά και τα καπηλεία και καφενεία, και παν είδος παιγνίου και διασκεδάσεως μη σύμφωνον μετά του υψηλού προορισμού της σπουδαζούσης νεολαίας». (*Γενικός Κανονισμός των Χρεών του εν Ναυπλίω Β. Γυμνασίου και Ελληνικού Σχολείου*, Αθήνα, Βασ. Τυπογραφείο, 1841, σ. 13-14)]. Η εισήγηση του Νομάρχη στον Υπουργό στις 24.3.1846 δέχεται την άποψη του Γυμνασιάρχη αλλά είναι πολιτικότερη: «Και διότι η προστιθέμενη άσκησις των νέων, εις φιλολογικάς συζητήσεις, είναι επωφελής, επαγγελλομένη τω όντι την ηθικήν και διανοητικήν ανάπτυξιν αυτών και διά να φύγωμεν τας αφορμάς των παρεξηγήσεων, γνωμοδοτώ να δοθή η άδεια προς σύστασιν της εταιρίας, από μη μαθητάς του Γυμνασίου, υπό τον όρον όμως, του να εισαχθή Διοικητική επιτήρησις, προεξεταζομένου παντός αντικειμένου συζητήσεων και να ενεργήται η διάλυσις, εν περιπτώσει καθ' ην ήθελον παρατηρηθή παρεκτροπαί, προσβάλλουσαι τα ήθη ή τους Νόμους του Κράτους». Ο Υπουργός Ι. Κωλέττης (Σχέδιο, 6.5.1846) εγκρίνει την

Λίγα είναι τα στοιχεία που διαθέτουμε για την καλλιτεχνική ζωή και τις παραστάσεις σε μια εποχή που η έννοια του ελεύθερου χρόνου δεν είναι κατακτημένη, καθώς η κοινωνία προσπαθεί να αντιμετωπίσει με όλες της τις δυνάμεις τις βασικές ανάγκες επιβίωσης. Περισσότερο ευνοημένες είναι οι μουσικές εκδηλώσεις, καθώς συνδέονται με τους κεντρικούς θεσμούς της κοινωνίας και του κράτους, την εκκλησία και τον στρατό.⁵⁰ Λιγότερο ευνοημένες είναι οι θεατρικές παραστάσεις, από τις οποίες, αν αφαιρέσουμε τις σχολικές, που είναι θεσμοθετημένες αλλά και περιορισμένες στη σχολική διαδικασία, και τις ερασιτεχνικές που δεν υπακούουν σε κανονικότητες, μένουν οι επαγγελματικές παραστάσεις των περιοδεούντων θιάσων, για τις οποίες αναζητούμε μαρτυρίες.⁵¹

Παρουσιάζω εδώ τρεις μαρτυρίες για ελαφρά θεάματα στο Ναύπλιο: Καραγκιόζης (1839), Σχοινοβάτες (1842) Ιππογυμνάσματα (1843). «Παρακαλώ την ρηθήσαν Σεβαστήν Δημαρχείαν όπος με χορηγήση την άδειαν το να παραστήσου μερικά πεγνίδια επονομαζόμενα εις του τορκικόν καρακιοζλούκια εις το καφενίον του Βασιλείου Θεοχαρίδη, μένου δε με το ανίκον Σέββας, ο επιθείς πολίτης Χρήστος Πησκαρέλος». Ο Δήμαρχος Γ. Μ. Αντωνόπουλος, την ίδια μέρα, 24 Μαΐου 1839, στέλνει την αίτηση στον Δημοτικό Αστυνόμο με την υπόδειξη ότι «δύνата να χορηγήση την αιτουμένην άδειαν ενεργών, ό,τι εκ των καθηκόντων του, και προτρέπων τον αιτούντα να προσφέρη ό,τι προαιρείται εις το Δημοτ. Νοσοκομείον». Ο Αστυνόμος όμως είχε αντίθετη γνώμη, αφού θεωρούσε ότι ο καρακιοζοπαίχτης «είναι κακής διαγωγής, δεν δυνάμεθα να του χωρηγήσωμεν την παρ' αυτού ζητουμένην άδειαν τού να

εισήγηση για την άδεια σύστασης «υπό την υμετέραν ευθύνην» (Γ.Α.Κ., ό.π.). Το 1871, όταν ο Παναγιώτης Μ. Ιατρός (Πρόεδρος), ο Β. Κόκκινος, ο Κωνσταντίνος Φαρμακόπουλος, ο Π. Μενέλαος και ο Ν. Καραπαυλος ίδρυσαν τη *Λέσχη Ναυπλίας* και ο Νομάρχης Αργολίδας ζήτησε από το Υπουργείο Εσωτερικών την έγκρισή τους, το Υπουργείο απάντησε ότι «δεν απαιτείται άδεια, ούτε το καταστατικόν αυτής χρήζει εγκρίσεως». (Γ.Α.Κ., Αρχείο Υπουργείου Παιδείας, φ. 1/20, έγγραφα με ημερομηνίες 21, 22, 26, 29.6.1871). Βλ. Δημόπουλος, ό.π., σ. 241-242 και Γεώργιος Αθ. Χώρας, *Μουσική παιδεία και ζωή στο Ναύπλιο (18ος-20ός αιώνας)*, Έκδοση του Δήμου Ναυπλιέων, Ναύπλιο 1994, σ. 39. Ας προστεθεί και το άρθρο «Περί Λέσχης», εφημ. *Αργολίς*, αρ. 137, Ναύπλιο, 1.10.1871, όπου ενδιαφέρουσες απόψεις για τις λέσχες στον κόσμο αλλά και για τις προσδοκίες των Ναυπλιέων από τη νεοϊδρυμένη Λέσχη τους. Το 1873 ιδρύεται από Ναυπλιώτες φοιτητές ο Φιλολογικός Σύλλογος Κάδμος. Βλ. Δημόπουλος, ό.π., σ. 244-245, Χώρας, ό.π., σ. 40.

50. Χώρας, ό.π., σ. 26-33. Κωνσταντίνος Γ. Σαμπάνης, «Οι παραστάσεις όπερας στο Ναύπλιο κατά την οθωνική περίοδο», *Μουσικός Έλληνομνήμων* 7 (Σεπτ.-Οκτ. 2010), σ. 3-11.

51. Βλ. την ανακοίνωση της Βαρβάρας Γεωργοπούλου σε αυτά τα *Πρακτικά*, σ. 453-468. Για τη θεατρική κίνηση του 1871 βλ. Δημόπουλος, ό.π., σ. 243.

παραστήση εις καφφενείον πράξεις προσβαλούσας τα ήθη καθόσον η διαγωγή του είναι αισχρά τον οποίον προτρέψαντες μάλιστα να αναχωρήση εντεύθεν έλαβε το διαβατήριόν του και ανεχώρησε».⁵²

Στις 6 Μαρτίου 1842 Ιταλοί σχοινοβάτες ζητούν άδεια από τον Δήμαρχο για «να παραστήσουν θεατροπαίγνια». Ο Δήμαρχος ζητά την έγκριση του Διοικητή, αφού σημειώνει ότι δεν θα χρησιμοποιήσουν την Πλατεία Λουδοβίκου (σημερινή Συντάγματος) ούτε του Παλατίου (σημερινή Τριών Ναυάρχων) αλλά θα δώσουν τις παραστάσεις τους έξω από τα τείχη, προς την Πρόνοια. Η Δημοτική Αστυνομία, η Μοιραρχία και το Φρουραρχείο, που ειδοποιήθηκαν εγγράφως, θα φρόντιζαν για την ευταξία, και ειδικά ο Αστυνόμος «θέλει λαμβάνει προηγουμένως γνώσιν των παραστάσεων μη τυχόν προσβάλουν την Ηθικήν».⁵³

Η περίπτωση «του εν Πρόνοια θεάτρου Διευθυντού Αγγέλου Ρωμανίνη [...] αιτούντος παράτασιν αδείας προς εξακολούθησιν των Ιππογυμνασμάτων και λοιπών παραστάσεων» είναι πιο ενδιαφέρουσα. Το θέατρο είχε εξασφαλίσει άδεια από τις 28 Νοεμβρίου 1842 ως τις 28 Φεβρουαρίου 1843 και στην

52. Χρήστος Πησκαρέλος, Ναύπλιο, 24.5.1838 [= 1839], προς Δημαρχία Ναυπλίου. Πρωτότυπο. Στο ίδιο έγγραφο παραπομπή του στον Δημοτικό Αστυνόμο Ναυπλίου, αυθημερόν, από τον Δήμαρχο Γ. Μ. Αντωνόπουλο. Αστυνόμος Ναυπλίου Γ. Κοτσάκης, 25.5.1839, προς Δήμαρχο Ναυπλιέων. Πρωτότυπο (Γ.Α.Κ., Αρχεία Νομού Αργολίδας, Δημοτικό Αρχείο Ναυπλίου, φάκ. 1839, Ω 50). Ο Δήμαρχος προέτρεψε τον Αστυνόμο να ασκήσει τα καθήκοντά του με μετριοπάθεια, σύμφωνα με το Β.Δ. της 31ης Δεκεμβρίου 1836, του οποίου η §8 του άρθρου 50 προέβλεπε: «8. Η επαγρύπνηση των κοινών παιχιδίων και κινητών θεάτρων, καθόσον αφορά τα καλά ήθη, ανατίθεται εις την ιδιαιτέραν επαγρύπνησιν της αστυνομίας». Το άρθρο 555 του Ποινικού Νόμου προέβλεπε: «Εις πρόστιμον δέκα μέχρι διακοσίων δραχμών υποβάλλεται όστις άνευ αδείας της αρχής επιχειρεί δημόσια αθύρματα, θεατρικά ή άλλας παραστάσεις [...]. Η αυτή ποινή επιβάλλεται εις εκείνους εκ των επιχειρούντων τοιαύτα αθύρματα, Θεατρικά ή άλλας παραστάσεις, όσοι, όταν αναφύσιν εντεύθεν αταξία, δεν επικαλούνται ευθύς την βοήθειαν της αρχής». (*Ελληνική νομοθεσία από του 1833* υπό Θεοδώρου Π. Δηλιγιάννη και Γ. Κ. Ζηνοπούλου, τ. Γ', Αθήνα 1862, σ. 31-33). Καλύτερη τύχη ίσως είχε αντίστοιχο εγχείρημα δύο χρόνια αργότερα, όπως σημειώνεται «σε δημοσίευμα της αθηναϊκής εφημερίδας *Ταχύπτερος Φήμη*, με ημερομηνία 18 Αυγούστου 1841, που αναγγέλλει μια παράσταση στο Ναύπλιο με θέμα "Ο Χατζηαβάτης και ο μικρός Μεμέτ". Η παράσταση φαίνεται καθαρά τούρκικη, μα για να μην την καταγγέλλει η εφημερίδα υποθέτουμε πως δεν ήταν άσεμνη». (Γιώργος Πετρής, *Ο Καραγκιόζης. Δοκίμιο κοινωνιολογικό*, Αθήνα, Εκδόσεις «Γνώση», 1986, σ. 27).

53. Δήμαρχος Ναυπλίου, 6.3.1842, προς Διοικητή Αργολίδας. Πρωτότυπο. Στο ίδιο ο Διοικητής Αργολίδας Ι. Κοντουμάς εγκρίνει να δοθεί η άδεια. Δήμαρχος Ναυπλίου, 7.3.1842, προς Β. Μοιραρχία Αργολίδας. Πρωτότυπο. Δήμαρχος Ναυπλίου, 7.3.1842, προς Δημοτική Αστυνομία. Πρωτότυπο. Δήμαρχος Ναυπλίου, 7.3.1842, προς Β. Φρουραρχείο Αργολίδας. Πρωτότυπο (Γ.Α.Κ., ό.π., φάκ. 1842, Ω 51).

αναφορά του για παράταση ο Δήμαρχος φαίνεται ότι ήταν θετικός. Ο Αστυνόμος όμως είχε τη γνώμη ότι έπρεπε να σταματήσει τις παραστάσεις. Οι λόγοι που επικαλείται γι' αυτή την απόφαση, είναι χαρακτηριστικοί:

- Α'. Διὰ τὸ πένθημον τῶν ἡμερῶν τῆς Ἁγίας καὶ Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς.
 Β'. Διότι οἱ Κύριοι ἀξιωματικοί, συνδρομηταὶ τοῦ λεχθέντος θεάτρου ἐνεθάρρυνον τὸν Κωμωδόν (Παλιάτζον) καὶ παριστᾶ γελοίας τινὰς μοιμητικὰς πράξεις (Παντομοίμας) ἀντιβαινούσας τὰ χρηστὰ ἦθη, ἔνεκα τῶν ὁποίων θέλωμεν τὸν καταδιώξει ποινικῶς.
 Γ'. Διότι πολλοὶ ἐκ τῶν Δημοτῶν παρεπονέθησαν εἰς ἡμᾶς ἐναντίον τοῦ θεάτρου αὐτοῦ, καθότι δὲν δύνανται νὰ περιστείλωσι τὰ τέκνα των ἀπὸ τοῦ νὰ ὑπάγωσιν εἰς τὰς θεατρικὰς παραστάσεις, ἀφαιροῦντα πᾶν ὅτι δύνανται ἐκ τῆς οἰκίας καὶ πωλοῦντα αὐτὰ εἰς ἐλαχίστας τιμὰς διὰ νὰ πληρώσωσι τὴν εἰς τὸ θέατρον εἴσοδόν των.⁵⁴

Μέσα στον υπερπληθυσμό που συγκεντρώθηκε στο Ναύπλιο ὡς τα Αποβατήρια του Ὄθωνα, υπήρχαν και αρκετοὶ λογοτέχνες, σπουδασμένοι και αυτοδίδακτοι δημοσιολόγοι και εκπαιδευτικοί, συγγραφεῖς σχολικῶν βιβλίων. Ο Αγώνας του 1821 και οι δύσκολες καταστάσεις που ακολούθησαν και ἔθεταν πιεστικά το εθνικό και το κοινωνικό πρόβλημα, κίνησαν τη γραφίδα τους και τα οκτώ, αλλά στοιχειώδη, τυπογραφικά εργαστήρια του Ναυπλίου δέχτηκαν παραγγελίες για εκτύπωση των δημιουργημάτων τους. Ανάμεσα στους λογοτέχνες αναγνωρίζονται τα ονόματα των αδελφῶν Αλέξανδρου και Παναγιώτη Σούτσου, του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβῆ, του Δημητρίου Κ. Βυζάντιου και του Μ. Χουρμούζη, του Γεωργίου Τερτσέτη και του Δημητρίου Γουζέλη. Ξεχωρίζουν οι σπουδαιότεροι δημοσιολόγοι Γρηγόριος Παλαιολόγος, Αναστάσιος Πολυζωίδης, Χριστόδουλος Κλωνάρης, Ιωάννης Φιλήμων, Κωνσταντῖνος Οικονόμος ο ἐξ Οικονόμων, Νικόλαος Σκούφος και Διονύσιος Πύρρος. Από αυτούς κανένας δεν θα παραμείνει στο Ναύπλιο ὡς το τέλος της δεκαετίας του 1830. Θα ακολουθήσουν τον βασιλιά και την κυβέρνηση στην Αθήνα. Εκεί θα μεταφερθούν και τα επτά από τα οκτώ τυπογραφεία, με πρώτο το κρατικό. Στο Ναύπλιο θα παραμείνει το τυπογραφεῖο του Κωνσταντίνου Τόμπρα Κυδωνιέως (1784-1846) και του Κωνσταντίνου Ιωαννίδου Συμυρναίου (1816-1879). Οι αριθμοὶ εἶναι χαρακτηριστικοί για την εκδοτική παραγωγή: από τα 60 βιβλία που τυπώθηκαν την περίοδο 1833-1836, τα 21 τυπώνονται στην τυπογραφία της Διοικήσεως, 15 στα ἄλλα ἑξὶ τυπογραφεία (Κ. Ράλλης 7, Κονταξής – Λουλάκης 3, Εμμ. Αντωνιάδης 2, Α. και Ν. Αγγελίδης 1, Ν. Παπαδόπουλος 1, Γ. Παπαδόπουλος 1) και 24 στο τυπογραφεῖο Τόμπρα – Ιωαννίδη

54. Αστυνόμος Ναυπλίου Ιωάννης Αγαλλόπουλος, 18.2.1843, προς Δήμαρχο (Γ.Α.Κ., ὁ.π., φάκ. 1843, Ω 51).

(το 1833 σε 2 βιβλία υπήρχε και ο τρίτος συνεταιίρος –από το 1829– ο Γεώργιος Αθανασιάδης Μελισταγής Μακεδών), που θα συνεχίσει μόνο του ως το 1846, οπότε πέθανε ο Τόμπρας, και ο Ιωαννίδης συνέχισε ως το 1862 τυπώνοντας άλλα 100, συνολικά 124 περίπου βιβλία λογοτεχνικά, δημοσιολογικά και σχολικά, πάντοτε σχεδόν μικρά και εύκολα βιβλία και φυλλάδια για όλη την περίοδο 1833-1862 (από 0 μέχρι 8, μέσος όρος 4, ετησίως). Τα μεγάλα και τα δύσκολα στέλνονται στην πρωτεύουσα, ανάμεσά τους και τα βιβλία των Ναυπλιωτών που κατοικούσαν στο Ναύπλιο ή ήταν μέτοικοι στην Αθήνα ή αλλού. Πάντως δεν τύπωσαν τίποτε στο Ναύπλιο, και επομένως απουσιάζουν από τις πάντα ενδεικτικές απαριθμήσεις μας, π.χ. ο Θεόδωρος Γ. Ορφανίδης. Στο Ναύπλιο τυπώνονται κάποια από τα βιβλία των λίγων συγγραφέων που παρέμειναν εκεί, και κυρίως των κρατικών υπαλλήλων, οι οποίοι στην πλειονότητά τους είναι καθηγητές και οι δάσκαλοι: Νικόλαος Σπηλιάδης, Λεόντιος Αναστασιάδης, Χαράλαμπος Παμπούκης, Γεώργιος Κόνδης, Αναστάσιος Μαυροκέφαλος, Κωνσταντίνος Δ. Βικέλας, Ευφροσύνη Κ. Δόκου –σύζυγος Κ. Βικέλα–, Νικόλαος Φλογαΐτης, Ιωσήφ Μαύρος, Κωνσταντίνος Αξελός, Νικόλαος Λοβιζέλλης, Αλέξανδρος Πλατύκας.⁵⁵

Για να κατανοηθούν οι συνθήκες επιβίωσης της τυπογραφίας Τόμπρα – Ιωαννίδης ας σημειώσουμε κάποια στοιχεία για τις παραμέτρους της επιχειρηματικής στρατηγικής τους, αρχίζοντας από την ίδρυση στο τέλος της δεκαετίας του 1830 παραρτήματος στην Πάτρα. Λίγα είναι τα βιβλία που τύπωσαν με δικά τους κεφάλαια: Ανθολογίες κειμένων και βιβλία πρακτικών γνώσεων. Τύπωσαν, επίσης, και τις 9 από τις 20 εφημερίδες που κυκλοφόρησαν στο Ναύπλιο, όλες βραχύβιες, εκτός από την *Εφημερίδα των κοινωφελών γνώσεων* (1854-1858) του Αλέξανδρου Πλατύκα (από το φύλλο 3 με υπεύθυνο συντάκτη τον Ιωάννη Α. Καράμπελα και από το φύλλο 38 [1856] τον Αναγνώστη Καράμπελα) και την *Εφημερίδα Νομική* (1837-1860) του Κωνσταντίνου Αξελού. Οι εφημερίδες που κυκλοφόρησαν το 1833 είναι 4, το 1834 και 1835 κυκλοφόρησαν από 5, ενώ το 1836 δεν κυκλοφόρησε καμία. Από το 1837 ως

55. Ο χώρος δεν επαρκεί για την παράθεση βιογραφικών και βιβλιογραφικών στοιχείων για τους λογοτέχνες και τους λόγιους που αναφέρονται εδώ ως συγγραφείς. Σημειώνω την πολύ πρώιμη και απογραφική μελέτη του Θεόδωρου Δ. Γιαννακόπουλου για τις Ναυπλιώτισσες [ανάμεσά τους είναι και οι γράφουσες, όπως η Ευφροσύνη Βικέλα (1820-1905) με σπουδές στην Τερζέστη, για την οποία βλ. και Δημόπουλος, *ό.π.*, σ. 103-104 και Γ. Σαμπάνης, *ό.π.*, σ. 11]: «Ναυπλιώτιδες», *Ο Βιβλιόφιλος*, τ. 7, αρ. 1 (Ιανουάριος-Μάρτιος 1953), σ. 5-10 και της Μαρίας-Χριστίνας Χατζηιωάννου για τον Λοβιζέλλη: «Η τύχη των πρώτων Ιταλών μεταξουργών στο ελληνικό κράτος», *Μνήμων*, τ. 13 (1991), σ. 121-138. Για τον Αναστάσιο Μαυροκέφαλο βλ. Λίνου Πολίτη, *Κατάλογος χειρογράφων του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, επιμέλεια-συμπληρώσεις Π. Σωτηρούδης – Α. Σακελλαρίδου-Σωτηρούδη, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 96.

το 1862 κυκλοφορούν από 1 μέχρι 3 εφημερίδες, με μέσο όρο 1,6 ετησίως.⁵⁶

Το τυπογραφείο Τόμπρα – Ιωαννίδη διεκπεραίωσε όλες τις τυπογραφικές εργασίες του Δήμου Ναυπλιέων, των αρχών της Επαρχίας και του Νομού, και των ιδιωτών για τις ανάγκες της οικονομικής και κοινωνικής ζωής. Επίσης, λειτουργούσε και ως βιβλιοπωλείο με παρακαταθήκη βιβλίων, δυνατότητα παραγγελιών, ήταν πρακτορείο για εγγραφή συνδρομητών βιβλίων, τύπωνε βιβλιοπωλικούς καταλόγους και διέθετε είδη χαρτοπωλείου. Οι μαρτυρίες της εποχής δείχνουν ότι το τυπογραφείο Τόμπρα – Ιωαννίδη είχε γίνει σημείο αναφοράς της πόλης και της ευρύτερης περιοχής. Η τοπική λογιοσύνη χρησιμοποίησε το τυπογραφείο εξαντλώντας τις δυνατότητές του και οι εκδόσεις του, βιβλία και εφημερίδες, αποτελούν και μαρτυρίες για τα όρια της τοπικής παιδείας και για τις συνήθειες του αγοραστικού και του αναγνωστικού κοινού.⁵⁷

56. Η γνώση μας για τον Τύπο του Ναυπλίου στα οθωνικά χρόνια δεν είναι ικανοποιητική και η πρόσβαση στα σώματα είναι δύσκολη και κάποτε ακατόρθωτη. Ο Τύπος της περιόδου της Αντιβασιλείας ερευνήθηκε με καλά αποτελέσματα από ομάδα μελών της Εταιρείας Μελέτης Νέου Ελληνισμού, που συντόνισε ο Χρήστος Λούκος: οι περιλήψεις και τα ευρετήρια τριών εφημερίδων εκδόθηκαν ως Παραρτήματα του περιοδικού *Μνήμων*: Ελένη Φουρναράκη, *Η εφημερίδα Ήλιος του Παναγιώτη Σούτσου. 1833, Περιλήψεις-Ευρετήρια*, Αθήνα 1986, σ. κη' + 101. Τόνια Κιουσοπούλου, *Η εφημερίδα Εποχή, Ναύπλιο 1834-1835, Περιλήψεις-Ευρετήρια*, Αθήνα 1986, σ. κ' + 93. Έλλη Δρούλια, *Η εφημερίδα Χρόνος του Ιωάννη Φιλήμονα. 1833, Περιλήψεις-Ευρετήρια*, Αθήνα 2010, σ. 255. Άλλες συμβολές: Κυριακή Θ. Ασημακοπούλου, «Τα νομικά περιοδικά στο Ναύπλιο τον 19ο αιώνα», *Πρακτικά Β' Συνεδρίου Αργολικών Σπουδών*, Αθήνα, Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών, 1989, σ. 122-127. Παναγιώτης Σαβοριανάκης, «Στρατιωτική βιβλιογραφία και ιστοριογραφία στην Αργολίδα μετά την Επανάσταση: Η περίπτωση της έκδοσης *Έφορος Στρατιωτικός* (1835) και του συγγραφέα της Παναγιώτη Ρόδιου», *Αργειακή γη* 2 (2004), σ. 144-164. Βλ. και τα λήμματα *Η Αργολίς* (1863), *Εθνική* (1834), *Ευαγγελική Σάλπιγξ* (1834), *Ο Σωτήρ* (1834) στην *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974. Εφημερίδες, Περιοδικά, Δημοσιογράφοι, Εκδότες*, επιμέλεια Λουκία Δρούλια – Γιούλα Κουτσοπανάγου, τ. Α'-Δ', Αθήνα, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., 2008.

57. Οι αριθμοί είναι από δικές μου καταγραφές από τις βιβλιογραφίες [Δ. Σ. Γκίνης – Β. Γ. Μέξας, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863*, τ. Α'-Γ', Αθήνα 1939-1957 και τις συμπληρώσεις της όπως αναγράφονται στην *Ελληνική Βιβλιογραφία του 19ου αιώνα. Βιβλία-φυλλάδια*, τ. Β', 1819-1832, από τα κατάλοιπα του Φίλιππου Ηλιού, επιμέλεια Πόπης Πολέμη, Αθήνα 2011, σ. μα'-μγ'] και από αυτοψίες μου και επισήμανση αβιβλιογράφων εκδόσεων, στην προσπάθεια να ολοκληρώσω μια μελέτη για τη ναυπλιακή τυπογραφία, και μάλιστα την τυπογραφία Τόμπρα – Ιωαννίδη. Φυσικά, συνέκρινα τα δελτία μου με τις καταγραφές της ηλεκτρονικής βιβλιογραφίας του 19ου αιώνα του Βιβλιολογικού Εργαστηρίου «Φίλιππος Ηλιού» του Μουσείου Μπενάκη. Σημειώνω δύο συμβολές μου: «Βιβλιολογικά Α'. 5. Ψευδώνυμο βιβλίο του Νικολάου Σπηλιάδη, 1837», *Μνήμων*, τ. 8 (1980-1982), σ. 367-369. «Η τυπογραφία στο Νέο Ελληνικό Κράτος (1828-1884)», *Πεντακόσια χρόνια*

Τελειώνοντας, θέλω να σημειώσω ότι με την ανακοίνωση προσπάθησα να παρουσιάσω, επιγραμματικά και αποσπασματικά, κάποιες από τις πτυχές του πολιτισμικού φαινομένου στο Ναύπλιο της οθωνικής περιόδου. Ενοποιό στοιχείο είναι οι ιδεολογικές αναζητήσεις της κοινωνίας του και οι επιλογές της στο πλαίσιο της εθνικής πολιτισμικής ιστορίας, την ώρα που κρυσταλλώνεται η εθνική ιδεολογία και αναζητούνται στηρίγματα και επεξεργασίες και σε τοπικό επίπεδο, που θα μπορούσαν να απαντήσουν στα ερωτήματα της τοπικής κοινωνίας. Από τα λίγα παραδείγματα που χώρεσαν στην ανακοίνωση, φάνηκε νομίζω ότι στην υπηρεσία αυτών των ιδεολογικών αναζητήσεων στρατεύονταν θεσμοί, συλλογική μνήμη, εικόνες και αναπαραστάσεις, αλλά και ο γραπτός και προφορικός λόγος της ποίησης,⁵⁸ και κυρίως της ρητορείας,

έντυπης παράδοσης του Νέου Ελληνισμού (1499-1999). Κατάλογος έκθεσης, επιμέλεια Κ. Σπ. Στάικος, Τ. Ε. Σκλαβενίτης, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2000, σ. 202-205.

58. Η φαναριώτικη ρομαντική ποίηση του Αλέξανδρου και του Παναγιώτη Σούτσου και λιγότερο του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή ενσωματώθηκε στη ναυπλιακή παράδοση. Θα ακολουθήσουν οι Ναυπλιώτες Θεόδωρος Γ. Ορφανίδης και οι αδελφοί Γεώργιος και Αχιλλεύς Παράσχος. Η σατιρική και η υμνητική-ρητορική στιχουργία μπήκαν εύκολα στην κόιτη του ποταμού της πολιτικής και της αντίθεσης στον Καποδίστρια, στους Βαυαρούς, στον Όθωνα αλλά και της συμπόρευσης και υπεράσπισης των αδικούμενων αγωνιστών. [Βλ. και π. Γεώργιος Δ. Μεταλληνός, «Ανθοθωνικά παραναλωδήματα εκ Πατρών», *Πρακτικά του 5' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών, Τρίπολις 24-29 Σεπτεμβρίου 2000*, τ. Γ', Αθήνα 2002, σ. 49-64]. Η Ναυπλιακή Επανάσταση κίνησε την έμπνευση των δημοτικών, λαϊκών και προσωπικών στιχουργών, οι οποίοι την ύμνησαν και θρήνησαν μοιρολογώντας τους νεκρούς της:

*Στ' Αναπλιού, Γρίβα κι Αρτέμη, στ' Αναπλιού το Παλαμήδι,
Στ' Αναπλιού το Παλαμήδι, κει βροντά το καριοφίλι.
Τόριχναν, Γρίβα κι Αρτέμη, τόριχναν φυλακισμένοι,
Τόριχναν φυλακισμένοι και οι κατάδικοι καημένοι.*

[Αναστάσιος Τσακόπουλος, *Ιστορικά και λαογραφικά σημειώματα (Συμβολαί εις την Ιστορίαν και Λαογραφίαν*, τ. Α', Αθήνα 1960, σ. 149-156: «Το εν Ναυπλίω στρατιωτικόν κίνημα του 1862». Το δημοτικό τραγούδι στη σ. 149. Ακολουθούν άλλοι δύο στίχοι: *Ο Δημητράκης Γρίβας από τον Αγιολιά / σηκώνει τη σημαία <και> ρίχνει μια κανονιά*]. Ο Δημόπουλος, *ό.π.*, σ. 194-198: «Ποιήματα και δημοτικά τραγούδια διά την Επανάστασιν του Ναυπλίου», συγκεντρώνει πληρέστερη παραλλαγή του παραπάνω πρώτου δημοτικού τραγουδιού, λαϊκά στιχουργήματα και ποιήματα προσωπικών δημιουργών. Ο Αναστ. Αθ. Γούναρης, *Η Ναυπλιακή Επανάσταση*, *ό.π.*, σ. 131, σημειώνει πρόχειρα τους δημιουργούς κάποιων από τα ποιητικά βιβλία που κυκλοφόρησαν, τα οποία γράφθηκαν και τυπώθηκαν χρονικά κοντά στην Επανάσταση και περιέχουν ή είναι και μαρτυρίες γι' αυτήν. Βλ. και το κείμενο του Χρήστου Πιτερού στο Παράρτημα αυτών των *Πρακτικών*, σ. 525-542. Στους αναφερόμενους ποιητές να προστεθεί το όνομα του Χριστόφορου Σαμαρτσίδα, *Ποιήσεις πολιτικά. Περιεχόμενον: Ο Φεβρουαριανός εξόριστος – Το φάσμα της πατρίδος – Η πρωτο-*

με προνομιούχο πλαίσιο δράσης τον μαζικό εορτασμό ή την τελετή, με τον ρητορικό κυρίως λόγο να παιδαγωγεί, να κωδικοποιεί επιλογές και επιδιώξεις της εξουσίας και των ελίτ της κοινωνίας. Αυτές, άλλωστε, εξασφάλιζαν την κυκλοφορία του σε μονόφυλλα, φυλλάδια, βιβλία, περιοδικά και εφημερίδες, με δημόσια, δημοτική ή ιδιωτική δαπάνη, στηρίζοντας, νομιμοποιώντας και διευκολύνοντας με τον τρόπο αυτό τη διάδοση, την αναπαραγωγή και τελικά την επιβολή των ιδεολογικών επιλογών και των συστημικών επιδιώξεών τους.

μαγιά των εν Σμύρνη εξορίστων του 1862 – Εμβατήριον του Λαού – Τα δάκρυα – Σωτηρία και Σπαθί (ή το σύνθημα της 11 Οκτωβρίου) – Ο χαιρετισμός της Πατρίδος. – Η σκιά του Ομήρου. Έκδοσις πρώτη κεκοσμημένη δι' οκτώ εικόνων [του Δ. Γαλανάκη], Αθήνα 1863, 16ο, 64 σ. Η μαρτυρία του Επαμεινώνδα Δεληγιώργη στα *Ημερολόγια* του «ότι τα κοράσια της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας συνέταξαν και ετόνισαν ύμνον υπέρ του πρώτου εν Ναυπλίω πεσόντος αξιωματικού Παγώνη» και ότι «Πλήθος τοιούτων ύμνων και ασμάτων εξεδόθησαν» (βλ. Γούναρης, *ό.π.*) ενισχύεται και από τις σελίδες ενός κοριτσιίστικου Λευκόματος που αγόρασα στο τέλος της δεκαετίας του 1970 από τον παλαιοβιβλιοπώλη Νότη Δ. Καραβία. Στις σελίδες του αντιγράφονται και τα στιχουργήματα: [1]. *Έως πότε η ξένη ακρίδα, / έως πότε ο κουφός Βαβαρός, / θα γυμνώνει την δόλια πατρίδα / εγερθήτε αδελφια κайρός* (9 στροφές). [2]. Η αναχώρησις. *Α' Εφύγαν ντροπιασμένοι / οι τύραννοι Ελλάς... Β'. Τα τέκνα σου Πατρίς μου / σε φόνευσαν σκληρώς...* [3] Τη 18η Σεπτεμβρίου 1862 Εν Αθήναις ώρα 5. Μ.Μ. *Φύγε ξένε, φύγε ξένε! / Της πατρίδος μου την γην...* [στο τέλος:] Ευγενεστάτη και χαριεστάτη Κυρία Σχινά, σας παρακαλώ πολύ, οπότεν τυχαίως ρίπτετε τα βλέμματά σας εις αυτούς τους ολίγους στίχους, να ενθυμείσθε, την γράψασαν αυτούς, φίλην σας Χαρίκλειαν Δημητρίου Χοϊδά. [4]. Των ηρώων της Κύθνου. *Τους εφιάλτες σου Ελλάς / Πατρίς μου καταράσου*, Εις την αυτήν της αποφράδος Κύθνον. *Όπου το κύμα σιγανά / Ψαύει την άμμον και γυρνά / εκεί καθ' ώραν ύπνου...* [5]. *Εκδίκησιν / Εκδίκησιν / φωνή βροντώδη χύνει / Η ευγενής του ήρωος / Φωνή Μωραϊτίνη*. [6]. Της Κύθνου. *Ω παίδες Ελλήνων / γενναίοι φανήτε* [7]. Λεωτσάκου. *Δεν απέθανε, οπότεν / Ασκεπής ξεσπαθωμένος*. [8] *Άγιον και παντοκράτορ / Πνεύμα της ελευθερίας* [τελειώνει:] *Σήμερον εις την Ναυπλίαν / απολαύεις θερμοτάτην, αλλ' αιματηράν λατρείαν*. [9]. Τετράστιχα. *Τα τέκνα των Συρακουσών μετά της Ιταλίας / Δέονται όπως εύξεινος τυραννοκτόνος πόντος / Συνθέση δύο αδελφάς μεστάς ελευθερίας / Συνδναζούσης το παρόν μετά του παρελθόντος*. [10]. Ιωάννου Παγώνη. *Γιάνκο Παγώνη, Συ βλαστέ της γενεάς της νέας / Σε κλαίει η Πατρίς θρηνεί. Σε μακαρίζει πάλιν / Εύχου τω πλάστη να φανή προστάτης της ιδίας / του ν' αποκτήσωμεν κλεινός, δόξαν μας την μεγάλην*. Ναύπλιον 27 Φεβρουαρίου 1862. Δ. Μ. [11] Π. Μωραϊτίνη. *Η δάφνη κλαίει των βουνών / Πενθοφορούν οι κρίνοι* [12] Σύρος, Τρίτη 27 Φεβρουαρίου 1862. Σεβαστοί μου γονεΐς [στο τέλος:] *Γεν {ν} ηθήτω το θέλημά του. Με όλον το σέβας Ο υιός σας Περικλής [Μωραϊτίνης]. Σε δύο σελίδες είναι κολλημένα ψαλιδισμένα τυπωμένα μονόφυλλα σε γαλάζιο χαρτί: [1] Άσμα υπέρ του Σπύρου Δυωβουνιώτη. *Ως ανδρείος έπεσες Σπύρο / Ως παις Έλλην να πέση ποθεί... / Να σπαράξη την τυραννίαν / Η στην Άρεια με σε να ταφή [...]* [2] Άσμα πολεμικών. *Μη οδύρεσαι πλέον πατρίς μου / Μη τα στήθη σου σχίζι η λύπη [...]* *Του Ναυπλίου τα τείχη ενδόξως / αποκρούουν απάτην και δόλον [...]* [3]. Άσμα υπέρ Πατρίδος. *Την φωνήν σου πατρίδα μ' ακούω / Που στενάξεις, που κλαις και θρηγείς [...]*.*